

Eric Papazian:

"Jeg blir alltid så gæærn
hver gang gutta har fest"

Om utviklinga av ordformer med eldre trykklett /røn/ og /røn/ i østlandsk.

A Innledning.

Overtittelen er refrenget på en av årets (1986) norske slagere, sunget av østlendingen Øyvind Blunck. Poenget med å gjengi den her er å gi et eksempel - nemlig forma 'gæærn'¹ - på den østlandske uttalen av de ordformene som er emnet for denne artikkelen, og som undertittelen gir en foreløpig beskrivelse av. Eksemplet er ikke helt tilfeldig valgt, for den typisk østlandske uttalen av disse ordene er kanskje særlig velkjent i nettopp denne forma, med dens spesielle stilverdi andsynes det mer "landsgyldige" eller normaliserte alternativet 'gal'.

Uttalen av disse ordformene i øst- og nordnorsk har vært diskutert en del i det siste. Jeg tenker særlig på Lies og Fivas artikler i NLT nr. 1, 1983, Fretheims kommentarer i NLT nr. 1, 1984, og Lies svar i NLT nr. 2, 1985. Dessuten har Lie skrevet om et beslekta emne i Maal og Minne nr. 1-2, 1984, som jeg også vil vise til. Det er altså i særlig grad Svein Lie som har inspirert meg til dette innlegget, og han skal også ha takk for gjennomlesning og kommentarer av og til det.

I både artikkelen fra 1983 og den fra 1984 tar Lie også opp ordformer av andre, men beslekta typer, bl.a. former med eldre

¹ Apostrof brukes foran og etter metaspråklig tekst for å angi at det dreier seg om gjengivelse av skrift, nærmere bestemt bokmål. For å markere gjengivelse av tale brukes som vanlig skråstreker. Her vil det bli brukt en forenkla fonemisk notasjon som bygger på vanlig norsk ortografi - bl.a. med den vanlige uttalen av vokaltegna og gjengivelse av kvantitetsmotsetninga med dobbeltskriving av konsonantene - supplert med noen tegn fra Storms norske lydskrift. De skulle være så pass velkjente at det ikke skulle være nødvendig med noen forklaring. Apostrof foran en konsonant står for syllabisk uttale, og aksenter settes over den trykktunge vokalen for å angi tonelaget, med akutt for tonelag 1 og grav for tonelag 2. Eksempler som blir gjengitt fra faglitteraturen, vil bli overført til denne transkripsjonen.

/nøn/, /løn/ og vokal + /ən/. Begge disse artiklene dreier seg nemlig om følgene av synkope eller bortfall av shwa allment i norsk, i alle omgivelser så vel som alle dialekter. Det er et uhyre stort og komplisert emne Lie her har gitt seg i kast med, og især i artikkelen fra 1984 legger han fram et imponerende materiale. Sjøl finner jeg det nødvendig å avgrense emnet noe i forhold til Lies, og skal konsentrere meg om de ordtypene som er nevnt i undertittelen. Om de andre ordtypene Lie diskuterer, skal jeg bare komme med spredte merknader. Grunnen er dels at jeg finner de førstnevnte typene særlig interessante og dels at det særlig er dem diskusjonen har dreid seg om.

Jeg vil også begrense meg til østlandsk, som jeg kjenner best. Sjøl om østlandsk, trøndersk og nordnorsk har mye til felles når det gjelder uttalen - og dermed utviklinga - av de aktuelle ordformene, så fins det også forskjeller. Derimot skulle Østlandet kunne omtales under ett når det gjelder dette. Det betyr ikke at uttalen av de aktuelle formene ikke varierer på Østlandet, men variasjonen er først og fremst sosialt bestemt og ikke geografisk. Den har å gjøre med forskjellen mellom dialekt og normalisert talemål, en forskjell det er viktig å trekke særlig når man vil beskrive utviklinga av de aktuelle formene, noe jeg skal komme tilbake til.

Når jeg nå blander meg opp i diskusjonen, er det nemlig først og fremst fordi jeg er uenig i de forslaga som har vært satt fram til forklaring på opphavet til de nevnte formene i øst- og nordnorsk. Men jeg har også innvendinger til en del av de data Lie, Fretheim og andre oppgir når det gjelder dagens uttale på Østlandet. Dessuten ønsker jeg å ta opp noen mer generelle, teoretiske spørsmål som debatten reiser. Det gjelder først og fremst forholdet mellom synkroni og diakroni, som særlig Lie 1985 aktualiserer, dernest skillet mellom normalisert og unormalisert uttale i en språkhistorisk sammenheng, og i samband med det: skriftspråkets rolle for språkutviklinga i nyere tid, andsynes "lydutvikling" eller "fonologiske regler". Jeg vil begynne med disse mer generelle tingene, før jeg vender tilbake til de nevnte formene - deres nåværende uttale på Østlandet og den utviklinga

som ligger til grunn for den. Men først vil jeg si noen ord om åssen jeg avgrenser disse formene.

B Om emnet.

De formene jeg vil ta opp her, hører til ei gruppe som best kan avgrenses historisk: Det gjelder former med en antatt eldre uttale med en apikal eller en vokal +/ən/ i trykklett stilling, der /ə/ er synkopert eller falt bort, og formålet er altså å beskrive og om mulig forklare den sannsynlige utviklinga fra den antatte eldre uttalen fram til den nåværende østlandske. Særlig vil jeg ta opp former der bortfallet har ført til en assimilasjon av de to konsonantene. Og det vil først og fremst si former med eldre /r/, /l/ eller /n/, siden det vanligvis bare er disse konsonantene som kan assimileres med en etterfølgende /n/ i østlandsk.

Rett nok er ikke alle former med eldre /r/ eller /l/ foran / n/ allment assimilert i østlandsk. Ved /r/ gjelder det bare former med kort /r/, dvs. der /r/ sto etter en lang vokal, ettersom lang /r/ (eller /r/ etter en kort vokal) vanligvis ikke er assimilert - og til dels heller ikke synkopert - i østlandsk; det heter f.eks. /nárr(ə)n, hàrr(ə)n/ for 'narren, herren'. Ved /l/ gjelder det vanligvis bare former der /l/ er blitt "tjukk", siden vanlig /l/ som regel ikke blir assimilert med /n/ i østlandsk (unntak er noen nordøstlandske dialekter). Vi kan altså for det meste også se bort fra former med lang /l/, f.eks. 'ballen, skallen', former med /l/ etter en høy, fremre vokal, f.eks. 'bilen, sylen', og noen enkeltstående andre former, f.eks. 'delen, kjolen'.

Vi står da igjen med former med eldre kort /r/, tjukk /l/ (/ɣ/) og /n/ foran /ən/, i sekvensene /rən/, f.eks. 'karen, faren', /ɣən/, f.eks. 'dalen, skolen', og /nən/, f.eks. 'vinen, banen, mannen, pinnen' (eller 'bonden', med eldre /nd/ som i østlandsk blir assimilert til lang /n/). Især de to første typene er det naturlig å omtale under ett, da de har fått den samme utviklinga i østlandsk, jf. at uttalen av former av begge typene som regel faller sammen i moderne østlandske dialekter,

slik at vi ut fra uttalen i dag ikke kan vite om ei form har det ene eller det andre opphavet.

Til gruppene med eldre /røn/ og /løn/ hører også typene 'vinteren, bakeren' og 'sykkelen, nøkkelen', dvs. former med eldre /æron/ og /æløn/. Formene med /æron/ er allment (synkopert og) assimilert på Østlandet, men har likevel en varierende uttale, på det sentrale Østlandet med /-æn/ i alle tilfeller. Formene med /æløn/ har for det meste en uassimilert uttale med vanlig /l/ og syllabisk nasal - jf. at de normalt har vanlig /l/ i ubestemt form - men kan i visse former for østlandsk ha en assimilert uttale med /-æn/ liksom de med /æron/. Disse to typene har altså til dels fått den samme utviklinga på Østlandet, men den er så spesiell at jeg bare viser til min artikkel Papazian 1984, der jeg diskuterer utviklinga av nettopp disse formene.

C Noen utgangspunkter.

1. Synkroni og diakroni.

Nå er de to artiklene som er utgangspunktet for debatten i NLT, Lie 1983 og Fiva 1983, antakelig ment i det minste primært som synkroniske beskrivelser, og det samme gjelder trolig også kommentaren til Fretheim. Men for min del er jeg slett ikke sikker på hva som er tilfellet til enhver tid, for den dynamiske beskrivelsen som er karakteristisk for generative framstillinger, utviser skillet mellom synkroni og diakroni. Bl.a. diskuteres det om uttalen /múun, múæn/ for 'muren' i øst- og nordnorsk er resultatet av et bortfall (synkope) av den trykklette vokalen med et seinere innskudd (epentese) av en ny trykklett vokal (Fiva og Lie), eller et resultat av ombyting (metatese) av /r/ og /ə/, med eventuell assimilasjon av /ə/ til /u/ i den trykklette stavelsen (Fretheim); at det dessuten har foregått en "retroflekttering", dvs. en assimilasjon av /r/ og /n/, er alle 3 enige om. Men alt dette er tradisjonelle historiske begreper, som impliserer en overgang, endring eller utvikling fra en foregående språktilstand til en annen, etterfølgende. Her blir de altså presentert primært som synkroniske begreper.

Denne tvetydigheten kommer eksplisitt til uttrykk i Lie 1985. Rett nok skiller Lie (s. 101) prinsipielt mellom synkroni og diakroni, men samtidig heter det (s. 103) at en og samme fonologiske regel kan oppfattes både synkronisk og diakronisk, og han presenterer både sin egen og Fretheims "derivasjon" av ordformer av typen 'muren' i østlandsk som historiske beskrivelser så vel som synkroniske. Men hva blir da i praksis forskjellen mellom synkroni og diakroni, dersom en og samme beskrivelse kan representere begge deler?

Etter mitt skjønn kan ikke en og samme beskrivelse være både synkronisk og diakronisk, for diakroni forutsetter synkroni, som mange har påpekt. Det dreier seg ikke bare om to ulike ting, men om to ting der den ene er logisk primær, forutsetninga for den andre. Sjøelve begrepet "utvikling" forutsetter begrepet "tilstand"; det må jo være utviklinga av noe, dvs. en viss, avgrensa "ting" - f.eks. et språk eller en del av et språk - med visse egenskaper eller i en viss tilstand. Tingen og dens tilstand må altså være gitt - avgrensa og beskrevet - før en kan gi seg til å beskrive den utviklinga som ligger forut for den aktuelle tilstanden, og som resulterte i tilstanden, førte til at tingen ble som den er. En kan ikke vite noe om hvordan - for ikke å snakke om hvorfor - en ting ble som den er uten først å vite hvordan den er; en må jo vite hva det er hvis utvikling en vil beskrive og eventuelt forklare. Først beskriver man en tilstand, f.eks. uttalen av former av typen 'muren' i dagens østlandsk. Så kan man eventuelt beskrive denne uttalens opphav og utvikling. En kan ikke gjøre begge delene samtidig.

Synkroniske beskrivelser fungerer altså som grunnlag eller data for diakroniske beskrivelser, som på si side består av slutninger eller rekonstruksjoner, primært på grunnlag av synkroniske beskrivelser av det aktuelle språket (utfyllt med eventuelle sekundære data, som forhold i andre, beslekta språk, skriftlige kilder o.l.). Jo mer fullstendige og pålitelige de synkroniske data er, jo sikrere kan de språkhistoriske slutningene bli. Mao., jo bedre synkroni, jo bedre diakroni. Tilstander er nemlig det eneste som kan observeres direkte; på

ethvert tidspunkt fortøner et språk seg som en tilstand, og ofte er den aktuelle tilstanden alt vi veit om et språk. Derimot er et språks tilstand på et visst (nåtidig eller fortidig) tidspunkt tilgjengelig så sant språket blir brukt, eller det i det minste er bevart tilstrekkelig med tekster på språket (der også innholdet er kjent).

Rett nok er "tilstand" en "oppfinnelse" og ingen "oppdagelse", som svarer til noe virkelig; strengt tatt fins det ingen tilstander, like så lite som det fins tidspunkter. Tida står aldri stille, og det gjør heller ikke utviklinga - ikke en gang "dei gamle fjell i syngom" er "alltid eins å sjå". Begrepet "tilstand", og dermed også tilstandsstudium eller synkroni, representerer altså en "idealiserings" eller logisk forenkling av virkeligheten. Men det er ei nyttig, ja helt nødvendig forenkling, og alle vitenskaper trenger slike oppfinnelser. Det beste eksemplet er matematikken med sine fullkomne geometriske begreper: punkter og helt rette linjer uten utstrekning, helt plane flater, helt regelmessige figurer (sirkler, trekantar osv.) og legemer (kuler, kjegler osv.) - dvs. ting som det bare fins tilnærmer til i virkeligheten. På samme måte må det i bl.a. språkvitenskapen vere fullt tillatt å regne med tilstander der alt tilsynelatende står stille og ingenting foregår; om ikke tida står stille noen gang, må vi tenke oss at den gjør det, for i det hele tatt å få avgrensa et emne og få beskrevet noe som helst.

Etter mitt skjønn gir "derivasjonene" til Lie i Lie 1985 best mening som forslag til diakroniske beskrivelser, og i alle fall er det som slike beskrivelser jeg vil diskutere dem her. Men i denne artikkelen av Lie er de synkroniske data mangelfulle og utilstrekkelige som grunnlag for de språkhistoriske slutningene han trekker. I denne artikkelen går Lie alt for lite inn på de mulige uttalene av former av typen 'muren', og trekker ikke alle relevante data. Her tar han nemlig bare hensyn til /múun/ og /múen/ som de eneste "overflatestrukturene" eller faktiske uttalene i derivasjonene på s. 101 og 102. Men når man snakker om østlandsk generelt, er dette slett ikke den eneste mulige uttalen - ja, ikke en gang den vanligste, noe Lie utmerket godt

veit; det ser en av artiklene hans fra 1983 og 1984. Dette er så mye merkeligere som den uttalen Lie ikke nevner, etter mitt skjønn er fatal for teorien om metatese, som Lie prøver å tilbakevise. Denne skeivheten vil jeg forsøke å bøte på i pkt. D nedafor.

2. Diakroni, dialekt og normalmål.

De data Lie og Frøtheim trekker inn i sine språkhistoriske resonnementer, er mangelfulle også på den måten at ingen av dem tar hensyn til språksosiologiske forhold i østlandsk på det aktuelle punktet. Men en språkhistorisk framstilling bør bygge på språkfunksjonelle så vel som språkstrukturelle data; den må ta hensyn til variasjon i det aktuelle språksamfunnet - her: Østlandet - og grunnlaget for den. Det er velkjent at geografisk variasjon mellom genetisk beslekta språkvarianter kan spille en viktig rolle i språkhistorisk rekonstruksjon, men det samme gjelder sosial språkvariasjon. Dersom en viss språkenhet - f.eks. former av typen 'muren' i østlandsk - har flere alternative former i et språksamfunn, kan man i en språkhistorisk framstilling ikke uten videre ta utgangspunkt i bare den ene varianten og se bort fra de andre. Tvert om må en vurdere variantene i et historisk perspektiv, som mulige eldre og yngre former. Det sier seg vel sjøl at det fra et språkhistorisk synspunkt er avgjørende om ei viss form brukes vesentlig av eldre mens ei anna, alternativ form brukes vesentlig av yngre, for av det kan man trekke nokså sannsynlige slutninger mht. formenes relative alder.

I samband med et slikt skille mellom eldre og yngre former i en synkronisk, språksosiologisk forstand - altså om samtidige former - er også skillet mellom dialekt og normalmål, særlig normalisert talemål, relevant. Dersom to former veksler i et språksamfunn, er det av språkhistorisk interesse om den ene er karakteristisk for det lokale talemålet, dialekten, mens den andre er ei mer "landsgyldig" eller normalisert form med tilknytning til skriftspråket. Det er nemlig all grunn til å regne dialektformene som de eldste formene, og utgangspunktet for

eventuelle normaliserte former. Dialektene representerer jo generelt det mest opprinnelige talemålet, mens normalisert talemål er et relativt nytt fenomen, som bl.a. forutsetter et relativt enhetlig eller normalisert skriftspråk (ifølge Seip 1968, s. 70, går normalisert talemål i Norge tilbake til slutten av 1700-tallet).

I Lie 1984 er Lie inne på skillet mellom dialektformer og normaliserte former i samband med uttalen av former av typen 'mannen'. Han mener nemlig (s. 123) at tostava former (/mán'n/o.l.), som er belagt fra urbaniserte strøk i områder som ellers har enstava uttale (/mann/ o.l.), "... kommer inn fra et skriftbasert lese- og talespråk", og det er jeg helt enig i. Han burde bare ha innført et tilsvarende skille også for former av typen 'muren'. Men i samband med disse formene nevner verken Lie eller Fretheim dialekt og normalmål med ett ord, enda skillet er like aktuelt der og burde stå sentralt i en språkhistorisk diskusjon. Anser man ikke disse begrepene for å være "vitenskapelige" eller presise nok til å brukes? I så fall er jeg uenig, og i beskrivelsen av den moderne østlandske uttalen av de aktuelle formene vil jeg konsekvent prøve å skille mellom dialektuttalen og en eventuell normalisert uttale. Og når det gjelder det historiske forholdet mellom dem, vil jeg ta utgangspunkt i dialektformene som de eldste og "lydrett" utvikla formene, og betrakte eventuelle normaliserte former som historisk sekundære former, som ikke kan avledes av dialektformene - eller de gammalnorske formene - uten å ta skriftspråket i betraktning.

3. Lydutvikling, analogi og lån.

Om typer av språkutvikling.

Dette forutsetter at man i den diakroniske beskrivelsen skiller mellom ulike typer av språkutvikling, liksom vi i den synkroniske beskrivelsen skiller mellom ulike typer av former, med ulik sosial fordeling og status. Tradisjonelt skiller man mellom "indre" og "ytre" utviklinger, dvs. utviklinger som skyldes henh. forhold i den aktuelle språkvarianten sjøl og forhold i andre språkvarianter. De sistnevnte må forklares som lån eller i det

minste påvirkning fra de(n) andre språkvarianten(e) til eller på den aktuelle. De "indre" overgangene blir igjen delt i fonologisk bestemte overganger eller "lydutvikling" og grammatisk bestemte eller analogiske overganger. De første er overganger som må forklares ut fra generelle fonologiske (ib. fonetiske) forhold - lydsystemet, artikulatoriske forhold, de fonologiske omgivelsene o.l. - mens de siste må forklares ut fra bestemte ord/morfemer eller grupper av ord/morfemer, som antas å ha dannet et mønster for de aktuelle.

Nå er de tre typene av språkendringer som ble skissert her, velkjente i tradisjonell historisk språkbeskrivelse, og også Lie regner med analogi og påvirkning/lån som mulige forklaringer av en språkendring, f.eks. i Lie 1984, når han sier (s. 133) at uttalen /mann/ for 'mannen' (istedenfor en antatt eldre uttale /man/ el.l. med lang vokal) "... kan være betinga av analogi (en oppgir en morf fonematisk veksling) eller påvirkning fra nabodialekter". Men i samband med de aktuelle formene later både Lie og Fretheim til bare å ta en type språkutvikling i betraktning, nemlig lyduttvikling, framstilt som "fonologiske regler". Men etter mitt skjønn er det misvisende å framstille uttalen /múun/ eller /múen/ for 'muren' som et resultat av lyduttvikling, slik Lie gjør i Lie 1985 (s. 101 og 102). I det hele tatt har Lie en tendens til å regne med lyduttvikling der en etter min mening heller burde snakke om lån. I neste punkt vil jeg nevne noen eksempler på det.

Ei anna sak er åssen lyduttviklinga beskrives. For min del syns jeg det er prinsipielt uheldig i en historisk beskrivelse å regne med former og stadier som er fonologisk umulige, i norsk eller generelt. Når en beskriver utviklinga ved fonologiske regler, bør en etter mitt skjønn ikke la reglene "generere" slike former, ellers blir beskrivelsen urealistisk. Men i Lie 1983 finner man en mengde former som ikke kan ha eksistert, verken i Hedalsmål eller i norsk ellers, i avledningene på s. 5 og 6. Et eksempel er /gra.nn/ for 'grannen' ('.' står for stavingsgrense), med stavingsutlydende kort vokal (skrivemåten 'a' står her for kort /a/) og 2 suksessive /n/-er i samme stavelse ('nn' står her

ikke for lang /n/, men for 2 /n/-er). Men norsk har aldri hatt korte vokaler i stavingsutlyd, og to identiske suksessive konsonanter i en og samme stavelse er det vel ikke mulig å uttale i det hele tatt, på noe språk. Dersom også disse avledningene skal eller kan tolkes historisk, så blir det mao. en beskrivelse av ei utvikling som ikke kan ha funnet sted. Og hva er nå vitsen med det?

En slik beskrivelse er iallfall ikke i tråd med såkalt "naturlig" generativ fonologi. Ifølge Hyman 1975 (s. 98) er "plausibility or rule naturalness" "an important criterion in conducting phonological analyses", og naturlighet i fonologien definerer han (s. 138) som "... what is natural or plausible in a phonetic sense". For min del syns jeg det er en selvfølge at fonologiske regler - synkroniske så vel som diakroniske - bør holde seg til det som er fonetisk sannsynlig eller i det minste mulig. Ifølge synspunktene i pkt. 1 ovafor må språkutvikling beskrives som overganger fra en tilstand til en annen, eller fra ett system til et annet, gjennom et uendelig antall suksessive tilstander eller stadier. Sjøl om disse stadiene er idealiseringer, svarer de like fullt til noe reelt; hvert stadium må antas å ha eksistert på et visst tidspunkt. Av dette følger at hvert stadium må beskrives realistisk, som en tilstand som i det minste kan ha eksistert i det aktuelle språket. En realistisk historisk beskrivelse bør etter mitt skjønn bare regne med stadier og former som en mener faktisk har forekommet - og da må en selvsagt holde seg innafor ramma av det som kan (tenkes å) ha forekommet i vedkommende språk, og i språk generelt. Er ikke tilstandsbeskrivelsen realistisk, kan ikke utviklingsbeskrivelsen være det heller.

4. Talemål og skriftspråk.

Når det gjelder utviklinga i talemålet i nyere tid, må vi regne med lån eller påvirkning fra skriftspråket som en av de viktigste årsakene til endringer. For språkbrukere flest står skriftspråket gjerne som sjølve mønsteret på godt og riktig språk, og den som er fortrolig med skriftspråket - og det er jo snart de

aller fleste - og samtidig ønsker å "kultivere" sitt talemål, finner som regel sitt mønster i skriftspråket. Først og fremst skjer påvirkninga på uttrykksplanet - mellom det skriftlige uttrykket, skrivemåten eller skriftbildet, og det muntlige uttrykket, uttalen. Og særlig sterk er påvirkninga fra skriftbildet på normalisert talemål. Synkronisk sett er det karakteristisk for normalisert talemål at det i alt vesentlig samsvarer med (en variant av) skriftspråket i det aktuelle språksamfunnet, og historisk sett kan det sies å ha et dobbelt utgangspunkt: På den ene sida skriftspråket og på den andre det opphavlige talemålet i det aktuelle området, dialekten. Normalisert talemål er resultatet av ei bryting mellom disse to tingene - ei tilnærming av talemålet til skriftspråket, særlig av uttalen til skriftbildet.

Men denne tilnærminga er ikke alltid fullstendig; heller ikke normalisert talemål samsvarer helt med skriftspråket. Bl.a. kan skriftbildet ofte ikke overføres direkte til tale uten å bryte med språkbrukerens uttalevaner, slik at det må tillempes lydssystemet i den lokale dialekten. Som kjent har normalisert talemål vanligvis samme lydssystem som dialekten i området, slik at ethvert normaltalemål varierer geografisk og faller i lokale eller dialektiske varianter ("aksenter") hva uttale angår. F.eks. har normalisert østlandsk et østlandsk lydssystem og en østlandsk uttale av de enkelte ordformene, bl.a. med retrofleksjer. Vi får altså ofte et kompromiss mellom dialektuttalen og den uttalen skriftbildet antyder etter bokstavenes "alfabetiske" eller isolerte uttale - den "bokstavrette" uttalen.

Stundom kan vi få et slikt kompromiss også når den bokstavrette uttalen ikke ville stri mot lydssystemet. Eksempler på det er uttalen av ordformer som 'morgen' og 'måned' i normalisert østlandsk. Fonologisk sett er det ingen ting i veien med (nesten) bokstavrette uttaler som /mãrrgøn/ og /mãnẽd/ (jf. f.eks. uttalen av 'sorgen' og 'fremmed'), og slike former kan en da også stundom høre. Likevel virker denne uttalen reint for høytidelig - ja, direkte kunstig og affektert, samtidig som dialektformene har de motsatte konnotasjonene. I stedet får vi

som regel et kompromiss mellom de to uttalene: former som avviker fra dialektformene uten å samsvare helt med skriftbildet heller, nemlig /määŋ/ og /määnt/. Som jeg skal prøve å vise nedafor, passer denne beskrivelsen svært godt også på den normaliserte uttalen av de aktuelle formene.

I moderne fonologi er det etter min mening en tendens til å bagatellisere denne typen av språkutvikling; i praksis om ikke i teorien ser man bort fra at skriftspråket kan påvirke talemålet like så vel som omvendt, og fra at normaliserte former som regel er resultatet av en slik påvirkning. I stedet snakker man altså om lydutvikling eller fonologiske regler. I Lie 1984 kan man finne flere eksempler på det. Ett er når Lie (s. 142) avleder uttalen /mā'ŋ/ i Oslo (jeg går ut fra at forma er 'morgen', og i så fall er den normaliserte uttalen snarere /määŋ/ enn /mā'ŋ/) fra et /mårēn/ som etter mitt skjønn aldri har eksistert i Oslo eller ellers på Østlandet. Gammalnorsk /morgen, morgin/ (eller /morgon, morgun/) har på sør-Østlandet blitt til /mārra/ ved lydutvikling, og den forma er fortsatt høyst levende. Den normaliserte forma har ikke opphav i en eldre form /mårēn/ av eldre /morgen/ el.l., men i skriftforma 'morgen', uttalt uten /g/ og ellers tilpassa østlandske uttalevaner og det vanlige samsvaret mellom skrift og tale på Østlandet. Vi har å gjøre med normalisering og inga lydutvikling.

Det samme gjelder forklaringa på uttalen /baŋ/ for 'barn' i Lie 1984. Her heter det nemlig (s. 142) at "Forskjellen på eldre /barn/ > /bān/ og yngre /barn/ > /baŋ/ er altså at ved den yngre overgangen er /n/ trukket tilbake [til /ŋ/, E.P.] ved assimilasjon før /r/ faller". Dette synes jeg er ei helt misvisende framstilling. Her virker det jo som om vi først har fått en overgang fra en eldre uttale /barn/ til moderne østlandsk /bān/, men så dukker forma /barn/ tilsynelatende opp igjen, like uassimilert, og blir assimilert på ny, denne gangen til /baŋ/. Men denne "yngre overgangen" har ganske enkelt ikke funnet sted; på Østlandet har gammalnorsk /barn/ ved lydautvikling blitt til /bān/, omtrent slik /bjørn, korn, tjarn, kvern/ er blitt til /bjønn, kønn, kønn, kvønn/. I nyere tid har så disse "lydrette"

formene til dels blitt utskifta med formene /baŋ, bjøn, koŋ, kæn, kvæn/, en prosess som ikke er fullført (ennå), i og med at de gamle formene fremdeles fins i bygdemåla. Dette er ikke et resultat av lydutvikling - assimilasjon - eller noen indre utvikling i det hele tatt, men et utslag av normalisering - ei påvirkning fra skriftbildet, først på normalisert talemål og siden også på dialektene, særlig i byene. Former som /baŋ, kæn, koŋ/ er opplagt resultatet av en "leseuttale" eller ei overføring av skriftbildet 'barn, tjern, korn' til tale etter de vanlige reglene som gjelder for samsvaret mellom skrift og tale på Østlandet, f.eks. at 'rn' uttales /ŋ/ (ikke /n(n)/).

Vi kan altså slå fast at gammalnorsk /rn/ i østlandsk er blitt assimilert til /n(n)/ og ikke til /ŋ/, og når vi finner /ŋ/ i ord med eldre /rn/, er det ikke lydrette former, men normaliserte eller skriftpåvirka. En helt annen utvikling har vi fått i de aktuelle formene på /ræn/, for her sto /r/ og /n/ ikke i kontakt med hverandre og kunne ikke assimileres den gangen da gruppa /rn/ ble assimilert i østnorsk og nordnorsk. Likevel er også disse formene seinere blitt assimilert, og altså til /ŋ/ og ikke /n(n)/. Men før jeg går nærmere inn på denne utviklinga, vil jeg si litt mer om det resultatet den har ført til i dagens østlandsk.

D Om uttalen av de aktuelle formene på Østlandet i dag.

1. Former med eldre /ræn/.

Av former med dette opphavet er det som nevnt (pkt. B) bare de med eldre kort /r/ (eller lang rotvokal) som er aktuelle her, siden det bare er disse som blir assimilert i østlandsk. Men det bør nevnes at en uassimilert og usynkopert uttale kan forekomme også i disse formene i normalisert østlandsk, kanskje særlig i flertall, altså /kàrène/ o.l. (men aldri /kàr'nè/, med synkope uten assimilasjon). Likevel er en (synkopert og) assimilert uttale det vanlige også i normalisert østlandsk, især i entall. Om vi holder oss til entallsformene, må vi skille mellom former med tonelag 1 og former med tonelag 2, som ikke har de samme uttalemulighetene i østlandsk.

Når det gjelder former med opphavlig tonelag 1, typen 'karen, muren, våren', så nevner Lie 1984 (s. 142) 3 mulige uttaler - med eksemplet 'muren' - nemlig /muŋ, múuŋ/ og /múəŋ/. Jeg kjenner alle 3 uttalene fra Østlandet, men den første er etter mitt skjønn langt den vanligste, og trolig den eneste i dialektene. De to andre uttalene vurderer jeg som normaliserte uttaler, og Lie heimfester dem da også (1984, s. 142) til "nyere bymål, f.eks. i Oslo". I østlandske dialekter er slike former normalt enstava, slik at bestemte former som 'baren, turen' (til 'bar, tur') normalt vil falle sammen med ubestemte former som 'barn, turn'. Denne uttalen forekommer også i normalisert østlandsk, men der vsa. en tostava uttale med tonelag 1 og en trykklett vokal mellom rotvokalen og den retroflekse nasalen. Mest typisk er denne vokalen fonemisk identisk med den trykk-
tunge, slik at vi får en fonologisk struktur en kunne kalle "dobbel vokal", dvs. en lang, trykk tung vokal etterfulgt av en (kort og) trykklett variant av det samme fonemet - altså /káan, múuŋ, vääŋ/ osv. Men den trykklette vokalen kan også være nærmest en shwa, altså /káəŋ, múəŋ, vääŋ/ osv. Former med trykklett sistestavelse får ingen slik trykklett vokal, slik at uttalen på dette punktet blir som i dialektene. F.eks. kan det bare hete /trákktoŋ, proféssəŋ/ for 'traktoren, professoren', men /šáfəŋ/ eller /šáfəøŋ (šáføŋ)/ for 'sjåføren' (i dialektene vil alle disse formene ha trykklett sistestavelse, siden flerstavingsformer der regelmessig har hovedtrykket på første stavelse).

Ved former med tonelag 2, f.eks. 'faren' (til 'far' eller 'fare'), 'broren, åren' (= ildstedet), er det inga motsetning mellom en dialektuttale og en normalisert uttale. Disse formene har alltid to stavelser og tonelag 2, i dialektene som i normalisert talemål. Også her er en uttale med "dobbel vokal" den vanligste, altså /fàaŋ, bròŋ, ååŋ/ osv. Men en uttale med shwa - /fàəŋ, bròəŋ/ osv. - forekommer også, kanskje særlig i mer perifere områder på Østlandet og i normalisert talemål.

Nå nevner Lie 1985 (s. 103) også en annen uttale, med syllabisk nasal istedenfor trykklett vokal, med eksemplet /ha'ŋ/ for 'haren' (dette må være et forsøk på å beskrive den normali-

serte uttalen av ordet, for i dialektene er dette et "jamvektsord" og uttales /hàran/ uten verken synkope eller assimilasjon), og viser til Larsen 1907, s. 33, og Vanvik 1973, s. 104 (i Lie 1984 regner han derimot bare med /fàan/ og /fàen/ som moderne uttaler av 'faren', se s. 142). Jeg kan ikke se at Larsen sier noe om verken dette eksemplet eller andre av samme type på dette stedet, men i ei språkprøve på s. 120 noterer han 'faren' og 'broren' som [fãřŋ, brõřŋ], en transkripsjon som vel svarer til /fà'ŋ, brò'ŋ/ her. Når det gjelder Vanvik 1973, så heter det (s. 103-104) at det er problematisk å transkribere uttalen av former som bl.a. 'broren' i Oslo. Vanvik mener det er 3 muligheter, nemlig /brò'ŋ, bròŋ/ og /bròŋ/, og velger sjøl den første. Men det heter også at "... sometimes there might be good phonetic reasons for using the second" (det samme synspunktet finner en i Vanvik 1979, s. 58). Også Borgstrøm 1981 noterer (s. 176) /fà'ŋ/ for 'faren'.

Det er altså flere som noterer de tostava formene med syllabisk nasal. Likevel mener jeg en slik transkripsjon representerer en gal analyse og beskrivelse. Ei form som /hà'ŋ/ ville etter mitt skjønn på Østlandet måtte tolkes som bestemt form av et ord på /-ŋə/ og ikke på /-rə/, altså av en */hàŋə/. Jeg mener nemlig at uttalen av former som f.eks. 'ørnen, kjernen' i østlandsk må beskrives nettopp som /ø'ŋ, kje'ŋ/ med syllabisk nasal, i motsetning til de aktuelle formene. På Østlandet vil f.eks. 'turen' aldri falle sammen med 'turnen', sjøl om begge ordene kan uttales med to stavelser og retrofleks nasal. Og forskjellen består etter min mening i at den siste stavelsen i 'turnen' består av en syllabisk nasal, mens den i 'turen' består av en (trykklett) vokal + en ikke-syllabisk nasal. Wiggen 1981 skriver (s. 24) 'broren' som /bròŋ/ for Oslos vedkommende, og det er etter mitt skjønn den typiske uttalen både der og de fleste andre steder på det sentrale Østlandet.

2. Former med eldre /lən/.

Ved disse formene er det som nevnt (pkt. B) bare former som har fått tjukk l i dialektene som er av interesse, siden det bare er

disse som er blitt assimilert på Østlandet, om vi ser bort fra noen nordøstlandske dialekter. Dialektuttalen av disse formene er en parallell til uttalen av de tilsvarende formene med /røn/, dvs. at former med tonelag 1, f.eks. 'dalen, stolen', har en enstava uttale med retrofleks nasal - altså /daŋ, stoŋ/ osv. - mens former med eldre tonelag 2 har en assimilert uttale med to stavelser og tonelag 2, som regel med "dobbel vokal", f.eks. /skðoŋ, gæŋ/ (eller /skðəŋ, gæəŋ/) for 'skolen, galen'. Disse formene kan til en viss grad brukes også i normalisert talemål. Men i normalisert talemål kan alle former med eldre /lən/, også de som har fått tjukk /l/ og er blitt assimilert i dialektene, ha en uassimilert uttale med vanlig /l/ og syllabisk nasal, altså /dál'n, skól'n/ så vel som /bíl'n, báll'n/ o.l. Her blir altså skillet mellom en dialektisk og en normalisert uttale enda skarpere enn ved formene på /røn/.

Nå nevner både Lie og Fretheim en tostava assimilert uttale også av formene med eldre tonelag 1, parallelt med de tilsvarende formene med /røn/. F.eks. nevner Fretheim 1984 (s. 28) uttalen /stóon/ (vsa. /stoŋ/) for 'stolen', og Lie 1984 oppgir (s. 142) uttalene /daŋ, daəŋ/ og /daaŋ/ for 'dalen'. Jeg vil ikke nekte for at en uttale som /dáaŋ/ eller /dáəŋ/ osv. kan forekomme, men særlig vanlig kan den ikke være. Ved slike former står valget etter mitt skjønn normalt mellom den enstava, assimilerte dialektuttalen /daŋ, stoŋ/ osv. og den tostava, uassimilerte normaliserte uttalen /dál'n, stól'n/ osv. I den grad former som /dáaŋ, stóoŋ/ fins, må de være helt ferske nylaginger i normalisert talemål, dannet etter mønster av uttalen /káaŋ/ for 'karen' og som et kompromiss mellom de eldre uttalene /daŋ/ og /dál'n/.

3. Former med eldre /nən/ og vokal + /əŋ/.

I Lie 1984 sammenlikner Lie (s. 140) typene 'vinen' og 'byen' i Oslo og mener at typene har de samme uttalemulighetene. Han nevner i alt 4 uttaler, nemlig /vin, byn/, /vi'n, by'n/, /viən, byən/ og /viin, byyn/. Lie viser til Larsen 1907 (s. 33) og Vanvik 1973 (s. 104) som belegg på uttalen av typen 'vinen' i Oslomål. Men det eneste av Larsens eksempler som kan være

relevant her, er 'annen', og en kan ikke slutte fra typen 'annen', med opphavlig kort vokal og tonelag 2, til typen 'vinen', med opphavlig lang vokal og tonelag 1. De to formene, og typene de representerer, har da heller ikke en parallell uttale på Østlandet (bl.a. kan typen 'annen' normalt ikke få enstavingsuttale). Heller ikke Vanvik 1973 har eksempler av typen 'vinen' på det anviste stedet. Rett nok nevner han bl.a. forma 'byen', som han mener kan uttales (eller transkriberes) som /bȳ'n, bȳyn/ eller /bȳən/. Men prinsipielt kan man heller ikke slutte fra typen 'byen' til typen 'vinen' med en annen opphavlig fonologisk struktur, og de to typene har da heller ikke samme mulige uttale på Østlandet, etter mitt skjønn.

Rett nok kan de ha en parallell uttale - nemlig den enstava - men det er bare i dialektene, der det vanligvis heter /vin/ så vel som /byn/. I østlandske dialekter kan altså uttalen /vin/ være både bestemt og ubestemt form av substantivet 'vin', og dessuten bestemt form av et ikke-eksisterende hankjønnsord */vi/. I normalisert talemål vil typen 'vinen' uttales som /vi'n/ og ikke noe anna. Uttalen /víin, víən/ kjenner jeg ikke, iallfall ikke fra Oslo (derimot kan det tenkes at den første kan forekomme i nordøstlandske dialekter). Typen 'byen' uttales i normalisert talemål enten som i dialektene - med en stavelse - eller med to stavelser og tonelag 1. Men den faller ikke derfor sammen med typen 'vinen'. I normalisert østlandsk vil former som 'vinen' og 'stien' ikke rime på hverandre, og jeg mener forskjellen er at mens den første har en syllabisk /n/ som siste stavelse, så består den siste stavelsen i 'stien' - jeg ser nå bort fra enstavingsuttalen - av en (trykklett) vokal + en ikke-syllabisk /n/. Liksom ved typene 'karen', 'faren' og 'skolen' kan denne vokalen være enten shwa eller fonemisk identisk med den trykk-tunge, slik at det heter enten /stiən, bȳən/ osv. eller /stiin, bȳyn/ osv. (når det altså ikke heter /stin, byn/). Uttalen /bȳ'n/ forekommer etter mitt skjønn ikke i noen form for østlandsk.

E. Om utviklinga av de aktuelle formene.

1. Dialektformene.

a) Allment om shwa-bortfall og assimilasjon.

Den sentrale faktoren i både Lies og Fivas beskrivelse av de aktuelle formene er synkope eller bortfall av den trykklette vokalen. At en trykklett, innlydende vokal faller bort i visse omgivelser, er en veldokumentert overgang i nesten alt norsk talemål, og som Lie 1984 viser, har bortfallet gitt støtet til en rekke andre overganger. Først og fremst faller vokalen bort mellom en apikal og /n/ (til dels også /l/ og /r/), f.eks. i former som 'karen, dalen, vinen, isen, maten, brodden'. Men bl.a. i østlandsk kan vokalen falle bort også mellom en monoftong (i noen dialekter også en diftong) og /n/, f.eks. i former som 'byen'. Ved bortfallet blir /n/ som regel syllabisk etter en (apikal) konsonant - jf. /bil'n, is'n, mât'n, brådd'n/ - men iallfall i østlandsk ikke-syllabisk etter en vokal, jf. /byn/.

Vokalen som er synkopert, var i eldre norsk som regel /e/ eller /i/ (som kjent veksler disse vokalene i trykklett stilling i gammalnorsk). Det gjelder både bestemte entalls-former av hankjønnsord som eksemplene ovafor, og adjektiver og perfektum partisipper av typen 'voksen, galen'. Men i enkelte former, f.eks. 'annen', kan det være en eldre /a/ som ligger til grunn. Forutsetninga for bortfallet er nemlig at vokalen er "reduisert" til shwa, slik at /e,i/ faller sammen med /a/ (og /o,u/). At dette er en forutsetning, ser vi av at den trykklette vokalen alltid er shwa i ellers parallelle former der den ikke har falt bort, dvs. etter labialer og dorsaler. Den trykklette vokalen vi har i dag i former som 'labben, reven' og 'veggen, frakken', har vi sikkert hatt tidligere også etter apikaler og vokaler. Dessuten får vi, som Lie peker på (Lie 1983, s. 4, og 1985, s. 103), aldri bortfall av trykklette vokaler som ikke er redusert. I de aktuelle formene finner vi trykklette fullvokaler bare i svake "jamvektsord" på flatbygdene på Østlandet, jf. f.eks. /bråtan, påsan, håran, sæʒan/ for 'bråten, posen, haren, selen' andsynes "overvektsord" som /mât'n, vâs'n, fåan, skøon/, 'måten,

vasen, faren, skolen'. Men i fjellbygdene gjelder det også i overvektsordene, for her har alle svake hankjønnsord fullvokal, enten /e/ eller /i/ (eller /e/ i ubestemt form og /i/ i bestemt form). Det heter f.eks. /måten, pøsen/ - med trang /e/ - eller /måtin, pøsin/ for 'måten, posen', og følgelig også /håren, skåren/ eller /hàrin, skå̀rin/ for 'haren, skålen' (=uthuset).

Men også disse dialektene har shwa, bl.a. i bestemt entall av "sterke" hankjønnsord med stammeutlyd på labial eller dorsal, f.eks. 'labben' og 'frakken', som uttales omtrent som ellers på Østlandet. Og i disse ordene får vi da også bortfall av vokalen etter apikaler og vokaler, med assimilasjon etter /r, ʀ/ og /n/ spesielt; det heter f.eks. /is'n, byn, kaŋ, daŋ, mann/ for 'isen, byen, karen, dalen, mannen', akkurat som i andre østlandsmål. Det stemmer altså ikke når Lie 1985 (s. 103) sier at Valdresmål hører til "... dialekter som ikke har shwa-bortfall". Valdres og de andre fjellbygdene unntatt Setesdal og delvis vest-Telemark har shwa-bortfall i akkurat samme grad som andre østlandsdialekter - der de har shwa! Forskjellen mellom disse dialektene og andre østlandsdialekter er ikke egentlig at shwa ikke faller bort - eller faller mindre bort - i de førstnevnte, men primært at de har mindre av shwa, eller mindre vokalreduksjon, for å uttrykke det historisk. De har mao. fullvokal i mange ordformer som har shwa på flatbygdene, bl.a. i svake hankjønnsord.

Endelig kan en vise til at pronomenet 'han' i østlandsk kan uttales med shwa i trykklett stilling, jf. f.eks. /fikk ən/, 'fikk han'. Følgelig kan vi også få en synkopert variant etter apikaler eller vokaler, f.eks. /dått 'n, så n/, 'datt han, så han', med assimilasjon etter /r/ og /ʀ/, f.eks. /seŋ/, 'ser han'. Derimot blir artikkelen og pronomenet 'en', som uttales med trang /e/ også i trykklett stilling, ikke synkopert og følgelig heller ikke assimilert etter /r/ og /ʀ/; det heter f.eks. /fikk en/, og følgelig også /tått en/ og /sér en/ (paret /fikk ən - fikk en/, 'fikk han - fikk en', viser at det kan være motsetning mellom [ə] og [ɐ] i østlandsk, slik at [ɐ] må regnes som et eget fonem).

I visse tilfeller fører shwa-bortfallet altså til en assimilasjon av konsonantene foran og etter. For det første kan vi få delvise assimilasjoner, som når /n/ i østlandsk blir retrofleks etter en retrofleks apikal, jf. f.eks. /lótʰn/, 'lorten'. For det andre kan vi få en fullstendig assimilasjon av de to konsonantene, etter konsonanter som i østlandsk kan assimileres med en etterfølgende /n/ (i det følgende tar jeg ikke bortfall foran /l/ eller /r/ i betraktning), nemlig /r,ʰ/ og /n/ (i noen dialekter også /l/) - /r/ rett nok bare når den var kort, ettersom lang /r/ som nevnt ikke assimileres med /n/ på Østlandet. Former med /rən, ʰən/ og /nən/ må da omtales nærmere.

Men her må vi skille mellom former med eldre tonelag 1, typen 'karen', dalen, vinen', og former med eldre tonelag 2, typen 'faren, skolen, banen', for de har fått ulik utvikling i østlandsk. Som det gikk fram av det foregående punktet, er de første i dag alltid anstava i dialektene, mens de siste alltid er tostava, i dialektene som i normalisert talemål. Det heter f.eks. /kaŋ, ðaŋ, viŋ/, men /fàaŋ, skòŋ, bàan/ o.l. Den samme forskjellen finner vi også i ord med eldre vokal + /ən/, jf. f.eks. /byn, lin/, 'byen, lia' (dativ ent.), andsynes /spàan/, 'spaden', /liin, liən(ə)/, 'liene'. At tonelaget er "bestemmende for lydutviklingen" i disse formene, ble påpekt alt av Broch 1944 (s. 159), og også Lie har observert dette i Hedalsmålet (Lie 1983, se eksemplene på s. 5). Følgelig har han "lagt inn" 2 regler (nr. 4 og 6, s. 4-5) som bare gjelder former med det "markerte" tonelaget (" + tonem"), dvs. tonelag 2 (også regel 5 burde vært begrensa til former med tonelag 2; disse reglene vil bli omtalt nærmere nedafor). Her vil jeg i stedet omtale de to typene hver for seg, for etter mitt skjønn er det først og fremst formene med eldre tonelag 2 som er problematiske å forklare, iallfall av dialektformene. Derfor begynner jeg med de minst problematiske, med tonelag 1.

b) Former med eldre tonelag 1.

Når det gjelder former av typen 'karen, dalen', er utviklinga i store trekk beskrevet med det som alt er sagt, etter min mening.

Det kan neppe være tvil om at utviklinga fra den antatte eldre uttalen /kárən, daʔən/ fram til den nåværende dialektuttalen /kaŋ, daŋ/ består i to ting, nemlig 1. bortfall av den trykklette vokalen, og 2. assimilasjon av konsonantgruppene /rn/ og /ʔn/, som oppsto i og med vokalbortfallet ("retroflekering"). I disse formene er det ingen grunn til å snakke om verken vokalinneskudd eller ombytting av fonemer, slik henh. Lie og Frøtheim gjør.

Etter synkopen (men før assimilasjonen) blir nasalen nødvendigvis syllabisk, i og med at den da kommer i utlyd umiddelbart etter en konsonant - ei stilling der nasaler alltid er syllabiske i moderne østlandsk (jf. /nárr'n/ o.l.). Dermed skulle uttalen av eksemplene etter synkopen bli /kár'n/ og /dáʔ'n/, og iallfall for det første ordets vedkommende er nettopp dette den uttalen vi finner i dag i dialekter som har shwa-bortfall, men ikke assimilerer /rn/ eller andre grupper av /r/ + apikal. Og det vil si de fleste dialektene på Vestlandet og i vest-Telemark.

Nå har slike dialekter vanligvis ikke "tjukk" /l/, slik at det heter /dál'n, dá'l/ o.l. for 'dalen'. Et unntak er dialekten i Bø i midt-Telemark, som har tjukk /l/, men der /r/-gruppene ifølge Skjekkeland 1980 (s. 41) ikke er (fullt) assimilerte hos eldre folk (men derimot hos yngre). Det er derimot /ʔ/-gruppene, slik at det blant eldre Bø-folk heter /kár'n/ (eller snarere /kár'n/, jf. nedafor), men /daŋ/. /ʔ/-gruppene er altså assimilerte sjøl om /r/-gruppene ikke er det, og i det hele tatt fins det vel i dag ikke uassimilerte grupper av /ʔ/ + apikal i noen norsk dialekt med tjukk /l/. Derfor så vel som av fonetiske grunner synes det rimelig å anta at /ʔn/ (og de andre /ʔ/-gruppene) ble assimilert umiddelbart etter synkopen. Seinere har også /r/-gruppene blitt assimilert, i enkelte utkanter av det østnorske området - f.eks. midt-Telemark - først i dag (som kjent har disse to assimilasjonene gitt ulike resultater i mange dialekter: /r/-gruppene alveolare retrofleksjer og /ʔ/-gruppene "kakuminale").

Ialffall ved /rn/ (og de andre /r/-gruppene) har denne assimilasjonen gått gjennom et "allofonisk" stadium, slik Lie

1985 antyder (s. 101) med sine regler 2, "Assimilasjon av /rn>/rŋ/", og 3, "Bortfall av /r/". Altså et stadium der /rn/ er bare delvis assimilert, slik at /n/ i denne stillinga har en retrofleks variant, før assimilasjonen blir fullstendig, dvs. at /r/ tilsynelatende "faller bort", slik at den retroflekse nasalen blir "fonemisert" (men trolig var denne lyden alt blitt et eget fonem ved assimilasjonen av /ʀ/-gruppene, jf. ovafor).

En delvis assimilert uttale av /rn/ (og de andre /r/-gruppene), som tilsvarende stadiet før Lies regel 3, kan vi i dag høre mange steder i vest-Telemark, og sikkert også mange steder på Vestlandet i dialekter med "rulle-/r/" og shwa-bortfall. Det er også tydeligvis denne uttalen Skjekkeland 1980 beskriver for eldre folk i Bø, for om eldres uttale av ord med eldre /r/ + apikal heter det (s. 41) at "... ein høyrer tydeleg en r-lyd føre den retroflekse dentalen" (mi utheving). Men på dette stadiet er det altså bare tale om "sub-fonemisk" retroflektering. Derfor er det misvisende når Lie 1983 (s. 10) omtaler vest-Telemark som en dialekt som har retroflekser. Vest-Telemark har ikke fonemiske retroflekser (men eventuelt fonetiske), i og med at /r/-gruppene generelt ikke er (fullt) assimilert her (og /ʀ/-grupper er ikke aktuelle, da /ʀ/ ikke fins i vest-Telemark). Det heter f.eks. /svarrt, værres/ osv. med tydelig /r/, sjøl om den siste apikalen kan være mer eller mindre tilbaketrukket eller retrofleks, akkurat som i eldre mål i Bø (en retrofleks /s/-variant fins også foran /j/, i gruppa /sj/).

I sin beskrivelse av utviklinga i ord av denne typen (med eksemplet 'muren') i østnorsk regner Lie 1984 (s. 142) med følgende stadier:

1. /muren/> 2. /mur'n/> 3. /mur'ŋ/> 4. /mu'ŋ/> 5. /muŋ/.

Ei tilsvarende utvikling skisserer han, med eksemplet 'fyren', for Hedalsmålet spesielt i Lie 1983 (s. 5). Overgang 1>2 er synkope ("shwa-bortfall"), 2>3 er delvis assimilasjon ("retroflektering"), 3>4 er full assimilasjon ("/r/-bortfall"), og 4>5 beskrives i Lie 1983 (s. 5, se regel 7) som "Bortfall av syllabisitet ved [...] ŋ". Men i Lie 1985 er det siste (nåværende) stadiet skifta ut med uttalen /muŋ/, slik at overgangen mellom

de to siste stadiene i 1985 i stedet beskrives (s. 101) som "Utvikling av ny (epentetisk) vokal".

Som det vel skulle gå fram av det som alt er sagt, syns jeg den utviklinga Lie skisserer i artiklene fra 1983 og 1984, som fører fram til den nåværende dialekt-uttalen, er langt å foretrekke framfor den han antyder i artikkelen fra 1985, der utviklinga i stedet føres fram til den nåværende normaliserte uttalen. Grunnen til at Lie i den siste artikkelen regner med en annen nåværende uttale enn i de to foregående, er trolig at denne artikkelen er et svar på Fretheim 1984, som vesentlig dreier seg om å forklare uttalen /múŋ/. Men etter mitt skjønn bør ikke denne uttalen trekkes inn i denne sammenhengen; snakker man om den reinte lydlige utviklinga av den eldre uttalen /múrn/ på Østlandet, bør utviklinga føres fram til dialektuttalen /muŋ/, som er den "lydrette" forma, og /múŋ/ må forklares på annen måte (se pkt. 2 nedafor).

Men om jeg syns Lies beskrivelse av 1983 og 1984 er å foretrekke framfor den av 1985, så betyr ikke det at jeg er enig i den første på alle punkter. Alle beskrivelsene til Lie regner nemlig med stadiet /mú'n/, altså en assimilert uttale med syllabisk nasal, som et mellomstadium mellom /múr'n/ (uassimilert eller bare delvis assimilert uttale med syllabisk nasal) og /muŋ/ (assimilert uttale med ikke-syllabisk nasal). Begge de to sistnevnte uttalene fins i dag, henh. på Vestlandet (eller i vest-Telemark) og på Østlandet. Og det er rimelig å regne med at uttalen i de mer konservative (bl.a. ikke-assimilerende) dialektene i vest representerer et eldre stadium i dialektene lenger øst, reinte bortsett fra at det neppe fins noen rimelige alternativer til beskrivelse av uttalen etter synkopen, men før assimilasjonen.

Så langt er vi altså på relativt sikker grunn. Derimot er /mú'n/ en konstruert uttale, som etter min mening ikke forekommer på Østlandet i dag (jf. pkt. D 1 ovafor). Heller ikke tror jeg den har forekommet før, og i alle fall er det unødvendig å postulere et slikt ubelagt stadium. Sjøl om jeg ikke på noen måte godtar Lies påstand i Lie 1985 (s. 102) om at "jo enklere

beskrivelse, jo riktigere", bør en heller ikke gjøre tingene mer innvikla enn de er, især ikke når den enkleste beskrivelsen også er den sannsynligste.

Vi kan nemlig på en helt sannsynlig måte komme fra den antatte eldre østlandske uttalen /múr'n/ til den nåværende uttalen /mun/ direkte, uten å regne med noe mellomstadium - nemlig ved å anta at disse formene ble enstava i og med (den fullstendige) assimilasjonen (i motsetning til formene med tonelag 2, jf. neste punkt). For da er nasalen kommet i ei ny stilling, noe som kan få følger for uttalen (syllabisk eller ikke-syllabisk). Før assimilasjonen står nasalen etter en konsonant, der nasaler som sagt må uttales syllabisk i moderne østlandsk. Men etter assimilasjonen står den etter en vokal, der nasaler kan uttales enten syllabisk (jf. /ví'n, tú'ŋ/, 'vinen, turnen') eller ikke-syllabisk (jf. /vin, tuŋ/, 'vin, turn'; i denne stillinga er det mao. motsetning mellom de to uttalemåtene, etter denne analysen). Det er altså ikke noe fonologisk i veien for at /múr'n/ osv. kunne blitt til /mú'ŋ/ osv. ved assimilasjonen. Men slik gikk det ikke, det ser vi av uttalen i dag (dersom min beskrivelse av den er riktig). For da skulle typen 'turen' ha falt sammen med typen 'turnen', og det har den ikke.

Noe tilsvarende gjelder former som /by'n, sæu'n/ for 'byen, sauen', som Lie 1983 (s. 5) fører opp som antatte eldre former i Hedalsmål. Også disse formene er enstava i dag, og det er ingen ting som tyder på at de noen gang har hatt syllabisk nasal, verken i Hedalsmål eller ellers på Østlandet (typen 'sauen' blir vanligvis ikke synkopert på flatbygdene). Her har vokalbortfallet ganske enkelt ført til at formene er blitt enstava, slik en òg skulle vente: Bortfall av en stavingskjerne betyr bortfall av en stavelse. I så fall kan vi sløyfe både regel 7, "Bortfall av syllabisitet ved n,ŋ", og regel 8, "Bortfall av [ikke-syllabisk, E.P.] n etter n", i Lie 1983 (s. 5). Begge disse reglene representerer unødvendige komplikasjoner så vel som usannsynlige, ja umulige, overganger.

Regel 7 har som formål å "generere" den nåværende enstavingsuttalen av former som 'karen, dalen' og 'byen, sauen' fra

den antatte eldre uttalen med syllabisk nasal, men når det ikke er nødvendig å regne med en slik uttale, så trenger man heller ikke regelen. Rett nok bruker Lie regel 7 også til å "transformere" former av typen /mán'n/ - som jeg godtar at vi må regne med som et sannsynlig resultat av vokalbortfallet - til /mann-n/, der /n-n/ står for to (ikke-syllabiske) /n/-er i samme stavelse. Men dette er en fonologisk umulighet og bør følgelig ikke postuleres som en eldre uttale, jf. det som ble sagt om diakronisk beskrivelse generelt i pkt. C 1 ovafor. Dermed trenger vi ikke noen "avsyllabiseringsregel" av hensyn til disse formene heller.

Regel 8 har til oppgave å "transformere" den antatte eldre uttalen /mann-n, gråan-n/ (/n-n/ står fortsatt for 2 /n/-er i samme stavelse) til den nåværende uttalen /mann, gråan/, 'mannen, grannen'. Reint bortsett fra at "input" for regelen er en fonologisk umulighet, er både regelen og utgangspunktet for den unødvendige iallfall i en historisk beskrivelse. Det er nemlig heller ikke her noe problem i å anta at iallfall typen 'mannen' (typen 'grannen' og andre former med tonelag 2 vil bli omtalt i neste punkt) har gått direkte fra den eldre, synkoperte uttalen /mán'n/ til den nåværende uttalen /mann/, nemlig ved assimilasjon eller "bortfall" av (syllabisk) /n/ etter /n/ like så vel som etter /r/ og /ʁ/. Altså at gruppa /n'n/ er assimilert like så vel som /r'n/ og /ʁ'n/. Overgangen fra /mán'n/ til /mann/ er en parallell til overgangen fra /kár'n/ til /kaŋ/ eller /dáʁ'n/ til /daŋ/, og de fakta som regel 7 og 8 hos Lie er ment å "generere", kan beskrives både enklere og mer realistisk ved å gjøre assimilasjonsregelen (regel 2 i Lie 1983, s. 4) mer generell. Istedenfor "Assimilasjon [av /r'n/ og /ʁ'n/, E.P.] til retrofleks" bør den lyde "Assimilasjon av /r'n, l'n/ og /n'n/ til (ikke-syllabisk) /ŋ/ og /n/" (for noen dialekters vedkommende må en legge til "av /l'n/ til /l/").

c) Former med eldre tonelag 2.

Former som 'faren' og 'skolen' må ha hatt den samme generelle utviklinga som de tilsvarende formene med tonelag 1, altså bortfall av shwa med påfølgende assimilasjon av /r'n/ og /ɛ'n/. Men her har assimilasjonen ikke ført til noe tap av den trykklette stavelsen, for i stedet for den gamle trykklette vokalen - eller, etter at den ble synkopert, den syllabiske nasalen - har vi fått en trykklett vokal foran nasalen, slik at disse formene fortsatt er tostava. Denne vokalen må en regne med har oppstått spontant i og med assimilasjonen, slik at disse formene ikke på noe tidspunkt har vært enstava; ellers blir det problematisk å forklare at de har beholdt det opprinnelige tonelaget. Som Fretheim 1984 peker på (s. 28), må vi ikke "... la e-bortfall redusere haren, faren, varen, skolen til enstavelsesformer ...", og Lie 1983 (som Fretheim polemiserer mot), har så vidt jeg kan se heller ikke gjort det; tilsvarende former er ikke enstava på noe punkt i "avledningene" hans på s. 5. Spørsmålet blir nå: Hvor kom den nye trykklette vokalen fra?

Lie beskriver denne vokalen, bl.a. i Lie 1983 (s. 5, jf. regel 6, og s. 9), som en "epentetisk" eller innskutt vokal. Fretheim polemiserer mot dette og mener i stedet at vokalen er et resultat av "metatese", dvs. ombytting av fonemer som følger etter hverandre, i dette tilfellet /r/ og /ə/, eller /ɛ/ og /ə/, i /rən/ og /ɛən/. Ifølge dette er vokalen identisk med den gamle trykklette vokalen, og det har ikke foregått noe bortfall overhodet. I stedet har vi fått sekvensene /ərən/ og /əɛn/, der konsonantgruppene er blitt assimilert. Fretheim argumenterer (s. 28) for dette bl.a. med at å regne med et vokalinnskudd "... ville unektelig være en ad hoc regel etter at en aksent 2-form er gjort om til aksent 1 i og med e-bortfall". Nå kan jeg som sagt ikke se at Lie "gjør om" disse formene til "aksent 1-former", dvs. enstava former, verken med shwa-bortfallet eller med andre regler. Tvert om går det tydelig fram av framstillinga hans i Lie 1983 at han mener at disse formene hele tida har vært tostava - bl.a. beskrives nasalen som "+ syl", og stavingsgrensa

markeres hele veien - og med tonelag 2, må en anta. Derfor kan jeg ikke være enig i Fretheims påstand (s. 29) om at "Metatese er [...] den eneste prosessen som sikrer aksent 2 gjennom derivasjonen av de nevnte tostavellesorda uten bruk av ad hoc globale derivasjonsprinsipper av noe slag".

For min egen del syns jeg at ingen av forklaringsmåtene virker særlig overbevisende. Lies kritikk av "metatese"-teorien som historisk beskrivelse i Lie 1983 (s. 9-10) og Lie 1985 (se særlig s. 103-104) er jeg stort sett enig i. Som sagt er shwa-bortfall en sentral lydovergang i østlandsk og norsk i det hele, som vi i alle fall må regne med i allment utbredte former som /bāt'n, māt'n/ osv. At det er akkurat det samme som har foregått også etter /r/ og /l/, ser vi av de dialektene som ikke assimilerer /rn/ og /ln/, for der heter det jo /kár'n, fàr'n, dál'n, skòl'n/ og ikke */káern, fåern, dáeln, skòeln/. Etter mitt skjønns må dette være et helt avgjørende argument i en historisk beskrivelse. Vi må regne med at dagens uttale i f.eks. vest- og midt-Telemark representerer en eldre uttale i dialektene østafør. Den eneste forskjellen mellom de to dialektgruppene på dette punktet er at de østlige for det første har utvikla tjukk /l/ bl.a. i disse formene og for det andre assimilerer bl.a. /ɲn/ og /rn/.

Likevel syns jeg heller ikke at Lies beskrivelse er helt tilfredsstillende. For det første er innskuddsvokal noe vi i norsk normalt har fått mellom konsonantene i visse ("uharmoiske") konsonantgrupper, mens vokalen her eventuelt ville vært innskutt mellom en vokal og en konsonant, nemlig rotvokalen og /r/ eller /ʀ/, eventuelt /ŋ/, dersom vi regner med at innskuddet har foregått etter assimilasjonen (Lie regner amed det siste, for "input" for regelen om vokalinnskudd - 1983, s. 5 - er den assimilerte uttalen /brò'ŋ, skå'ŋ/). For det andre blir innskutte vokaler i østlandsk i dag vanligvis uttalt som shwa - jf. uttalen av f.eks. 'åker, våpen, fugl, føtter' - mens den trykklette vokalen i de aktuelle formene som regel er (fonemisk) identisk med den trykktunge, og mao. variabel (jf. /fàan, bròon, gæen/). Det virker lite sannsynlig at det skulle være skutt inn

ulike vokaler, alt etter hvilken vokal den trykktunge stavelsen hadde, slik Lie 1983 regner med (s. 9). Et slikt innskudd er virkelig en "ad hoc" forklaring. Skulle det vært skutt inn en vokal i disse formene, måtte vi ha venta en shwa. Det kan passe i de dialektene der uttalen virkelig har shwa (/fàəŋ, brðəŋ, gəəŋ/ osv.), men når vokalen er identisk med den foregående, må vi i tillegg regne med at det har foregått en (progressiv) assimilasjon mellom vokalene, den trykktunge og den trykklette, innskutte. Lie synes å mene at det er nødvendig å anta en slik assimilasjon bare når man regner med metatese, men det forekommer meg at en slik antakelse er i det minste rimelig også når man regner vokalen som innskutt. I alle fall blir det en springende og lite sannsynlig utvikling: Først forsvinner den trykklette vokalen, så skytes en ny inn igjen på et nytt sted.

Etter mitt skjønn får vi den sannsynligste forklaringa på de karakteristiske østlandske formene med "dobbel vokal" om vi antar at den trykklette vokalen ikke egentlig er innskutt, men at den har opphav i den trykktunge. Altså at tapet av den gamle trykklette stavinga - som vi skulle vente ble borte i og med assimilasjonen, her som i former av typen 'karen, dalen' - ble oppveid ved å fordele rotvokalen på to stavelser. Å øke stavingsantallet ved å "trekke ut" eller "fordoble" en vokal er et velkjent fenomen i sang, når teksten har en stavelse for lite i forhold til det melodien krever. F.eks. synger man i 1. linje av Marseillaisen "Allons enfants de la patri-i-e" med to /i/-er og altså 4 stavelser i "patrie"; verken dagligtalens tostava uttale /patri/ eller den litterære trestava uttalen /patriə/ strekker til her. Og i "Nordmannen" (= "Millom bakkar og berg") har Aasen konsekvent laget en stavelse for lite - eller rettere, den som har laget melodien, har laget en takt for mye - i siste linje av hvert vers, slik at vi må synge f.eks. "... og sett sjøl sine hu-us uppå deim". Det samme er tilfellet med forma "gə-ərn" i den verslinja som ble sitert i tittelen her, bare at i dette ordet brukes denne uttalen også i tale og er den vanlige uttalen av ordet. Men det er akkurat samme uttaletype vi har å gjøre med,

og den har den samme bakgrunnen - et behov for å øke antall stavelser.

Lie er inne på denne forklaringa når han (1983, s. 11) sier at former som /gràan/ for 'grannen' i Hedalsmål kan forklares ved å anta "... at stavingsgrensa er flytta til midt inne i vokalen". Men han avviser forklaringa, fordi den etter hans mening ikke kan forklare former som /brøøn, llin/ for 'broren, liene'. Derimot virker det som om han godtar forklaringa når det gjelder former med diftong, f.eks. /søøyn, sææin/ for 'søyene, skeiene' i Hedalen eller /skææil/ for 'skallen' på Toten. Om disse formene sier han nemlig i Lie 1984 (s. 146, note 10) at "Her har vi fått forskyvning av stavingsgrensa fra etter diftongen til midt inne i den" (jf. også Lie 1983, s. 11). Men når det gjelder former av typen /gràan/, 'grannen', er Lies forklaring i stedet at stavingsgrensa er flytta framover fra etter (eller inne i) den mellomvokaliske /n/-en til foran den, altså til etter den trykkunge vokalen, slik at stavelsen blir "åpen" og vokalen må forlenges (se Lie 1984, s. 130, eller regel 4 og 5 - s. 4 og 5 - i Lie 1983).

Lie gir altså former som /brøøn, llin/ for 'broren, liene' og /gràan/ for 'grannen' - dvs. former med opphavlig lang og kort rotvokal, henh. - ulike forklaringer: I den siste, men ikke de første, har vi fått ei forskyvning av stavingsgrensa til etter rotvokalen, med påfølgende forlenging av vokalen, som da kom i stavingsutlyd, dvs. ei stilling der det bare forekommer lange vokaler i moderne østlandsk. Lies regel om flytting av stavingsgrensa (nr. 4 i Lie 1983) gjelder nemlig bare i former med /n/ etter en kort vokal (og tonelag 2) og har bare som formål å forklare vokalforlenginga i former av typen 'grannen'. Derimot har alle de nevnte formene fått innskutt en trykklett vokal (regel 6 i Lie 1983). I tillegg får vi ei særforklaring for former med "dobbel diftong", eller monoftong + diftong - typen /søøyn/ for 'søyene' - som har fått ei forskyvning av stavingsgrensa til midt inne i vokalen.

Etter mitt skjønn er dette en alt for komplisert beskrivelse, som ikke setter de ulike typene av former med "dobbel

vokal" i samband med hverandre. Jeg mener at utviklinga i alle slike former har vært grunnleggende den samme, nemlig den som Lie antyder for de diftongerte formenes vedkommende - altså at stavingsgrensa er flytta til "midt inne i vokalen", slik at den er blitt delt på to stavelser, en trykk tung og en trykklett. Det er nemlig den doble vokalen som primært må forklares, siden dette er et mer generelt fenomen enn vokalforlenginga, og forekommer i alle assimilerte former med tonelag 2. Og jeg kan ikke se at ikke alle formene skulle kunne forklares ved å anta en "stavingsdeling på vokalen", former med monoftong like så vel som former med diftong, og former uten vokalforlengelse, f.eks. /brøøn, llin/, like så vel som former med vokalforlengelse, f.eks. /gråan/. Alle disse formene må ha den samme bakgrunnen. Vokalforlengelsen i typen 'grannen', som er ei hovedsak for Lie, er noe sekundært, som bare forekommer i en bestemt undertype av de aktuelle formene - nemlig de som hadde kort vokal før assimilasjonen - og som er en nødvendig følge av vokalfordoblinga. For dersom rotvokalen blir strukket ut over to stavelser, kommer jo den første delen i stavingsutlyd og må forlenges om den var kort.

Ifølge dette er stavingsgrenseflyttinga og "vokalinnskuddet", dvs. vokalfordoblinga - som Lie beskriver som to ulike regler eller overganger (nr. 4 og 6 i Lie 1983, s. 4 og 5) - to sider av samme sak: I og med at rotvokalen fordeles på to stavelser, blir stavingsgrensa forskjøvet framover, til midt inne i vokalen. Også Lie (1983, s. 9) er inne på at forskyvinga av stavingsgrensa og "vokalinnskuddet" henger sammen (fordi begge overgangene er begrensa til former med tonelag 2). Men han "... oppfatter dem likevel som to forskjellige regler, da regel 6 [dvs. regelen om vokalinnskudd, E.P.] også setter inn vokal som ikke har fått stavingsgrenseforskyving ...", med eksempler som /skåån, llin/ for 'skålen, liene' i Hedalsmål. Men /skåån/ og /llin/ har jo faktisk fått ei forskyving av stavingsgrensa - også om vi regner den trykklette vokalen som innskutt - i og med at stavingsgrensa nå går umiddelbart etter rotvokalen (eller første del av den), akkurat som i /gråan/ o.l. Den eneste forskjellen

mellom de to tilfellene er vokalforlenginga i den siste typen. Begge deler, både stavingsgrenseflyttinga og vokalforlenginga, forklares om vi regner med at rotvokalen er blitt fordelt på to stavelser. Dermed har vi også forklart den nye trykklette vokalen, og trenger ingen regel om vokalinnskudd.

d) Målretta språkutvikling?

Om bakgrunnen for utviklinga i former med tonelag 2.

En ting er hva som har skjedd, en annen er hvorfor det skjedde. I det foregående har jeg prøvd å holde meg strengt til det første. Det siste er det ikke alltid mulig å si noe om, men stundom kan en gjøre seg mer eller mindre sannsynlige betraktninger. Og det er klart at en beskrivelse av ei utvikling står sterkere dersom den også kan forklare utviklinga, dvs. beskrive hvorfor den skjedde.

Det som først og fremst må forklares i dette tilfellet, er hvorfor former med tonelag 2 har fått en annen utvikling enn former med tonelag 1: Hvorfor førte synkope og assimilasjon til at de siste jamt over er blitt enstava, mens de første jamt over er blitt tostava? Det kan selvsagt ikke skyldes noe anna enn det eneste som skiller mellom de to typene, nemlig tonelaget - ei slutning også Lie trekker når han (Lie 1984, s. 137) "... postulerer at tonemene influerer på stavingsantallet" ('konstaterer' hadde vel vært mer på sin plass enn 'postulerer'). Og når former med tonelag 2, men ikke med tonelag 1, har bevart det opprinnelige stavingsantallet, må grunnen være et (ubevisst) ønske hos språkbrukerne om å bevare tonelaget og dermed den prosodiske sammenhengen med de ubestemte formene. Som Lie 1984 påpeker (s. 137), er tonelag 2 "... det markerte tonemet, og dersom tonem fortsatt skal markeres, må ordet opprettholdes som tostavingsord".

Dette er en "teleologisk" forklaring, som forutsetter at språkutviklinga kan være målretta, ha en hensikt eller et formål. Både Fretheim 1984 og Lie 1985 tar opp dette. Fretheim regner med at språkutviklinga kan være målretta, og en slik antakelse ligger vel også implisitt i hans teori om metatese, sjøl om

formålet med metatesen ifølge Frøtheim er å skape "input for retroflektering" (s. 27) og ikke å bevare tonelaget. Og at språkbrukerne på Østlandet skulle ha vært særlig opptatt av å legge forholdene til rette for retroflektering, virker ikke særlig sannsynlig, iallfall ikke før man oppgir en sannsynlig grunn til et slikt ønske. Også Lie mener (s. 107) at "... det synes vanskelig å forkaste slike teleologiske forklaringer prinsipielt", og sitatet fra Lie 1984 ovafor, om at formene med tonelag 2 må opprettholdes som tostavingsformer "dersom tonem fortsatt skal markeres", impliserer vel også at utviklinga har et formål: Stavingsantallet er opprettholdt for at tonelag 2 skal kunne realiseres.

Etter mitt skjønn er det en selvfølge at vi ikke kan forkaste "teleologiske" forklaringer prinsipielt. Språket endres av språkbrukere og ikke av noen mystisk iboende kraft; stort sett har vi jo nå forlatt det romantiske synet på språket som en "organisme" som lever sitt eget lovbundne liv, uavhengig av brukerne. Og språkbrukere har ofte en hensikt med det de gjør, sjøl om de ikke alltid er klar over sine motiver. "Teleologiske" forklaringer var da også vanlige i eldre diakroniske framstillinger, jf. f.eks. Hallfrid Christiansens forklaring på "differensiasjon" i Christiansen 1946-48 (s. 52): "Differensiasjon er et utslag av en motstand mot assimilasjon. Denne motstand er ikke bevisst hos den talende, men gjør seg gjeldende på en lignende automatisk måte som når en dukker seg for å unngå et slag".

Vi må altså regne med at språkendringer kan ha et (som regel ubevisst) formål, og visse språkendringer krever så å si et formål. Ei slik endring er etter mitt skjønn fordoblinga - og eventuelt forlenginga - av rotvokalen i former med eldre /rən, ræn, nən/ og til dels /lən/ og tonelag 2 i østlandsk. Det er vanskelig å se noen grunn til at disse formene, men vanligvis ikke de tilsvarende med tonelag 1, har beholdt en tostava uttale dersom en ikke regner med en ubevisst motvilje blant språkbrukerne mot å la disse formene bli enstava liksom de med tonelag 1 - og at de bevarte stavingsantallet ved å fordele rotvokalen på

begge stavelsene. I normalisert østlandsk kan en se utslag av den samme tendensen også i flertall, jf. f.eks. former som /kå̀nə, ø̀ø̀nə/, 'karene, ørene', andsynes /trå̀nə, rø̀nə/, 'trærne, rørene'.

Her mener jeg min forklaring motiverer utviklinga, i motsetning til Lies. Som nevnt regner Lie med to innbyrdes uavhengige overganger for å forklare uttalen av former med tonelag 2 i Hedalsmål og østlandsk generelt: Først ei flytting av stavingsgrensa til etter rotvokalen i former av typen 'grannen' - med påfølgende forlenging av rotvokalen i stavingsutlyd - og deretter et innskudd av en trykklett vokal i samtlige former med tonelag 2. Og ingen av disse overgangene er særlig godt motiverte. Hvorfor skulle språkbrukerne flytte stavingsgrensa i former som 'grannen'? Lie mener (1984, s. 130) at det kan skyldes en tendens til å foretrekke "åpne" stavelser - dvs. stavelser som utlyder på vokal - og viser til at slike stavelser ifølge enkelte "språkuniversalister" er "den mest grunnleggende stavingstypen". Det kan så være, men her dreier det seg om norsk, som har lukkede stavelser i mengdevis. Utenom de aktuelle ordformene er det vel ingen ting som tyder på at det er en tendens til å unngå lukkede stavelser i østlandsk, og forklaringa blir ad hoc.

Og hvorfor skulle en vokal skytes inn i former med tonelag 2 generelt? Det kan jeg ikke se at Lie begrunner i det hele, og det er heller ikke lett å tenke seg noen grunn. Som Fiva 1983 peker på (s. 38), er innskuddet umotivert, i og med at formene er tostava fra før. I det hele tatt virker ingen av Lies overganger inn på stavingsantallet i ordformene, for de er alle sammen tostava både før og etter stavingsgrenseflyttinga og vokalinnskuddet, også ifølge Lie. Dette til tross for at Lie, Frøtheim og jeg synes å være enige om at tonelaget, og dermed stavingsantallet, har vært "bestemmende for utviklinga" i disse formene, som Broch uttrykte det.

Rett nok finner vi tendenser til den samme utviklinga også i former med tonelag 1. Uttalen /kå̀nə/ for 'karen' i normalisert østlandsk er alt nevnt, og i nordøstlandske dialekter kan vi

finne en tilsvarende uttale ved former med eldre /n̥n/ og /l̥n/, især de med kort vokal (som er blitt forlenga). F.eks. er en uttale som /m̥n̥n̥, m̥n̥n̥n̥/ o.l. til /m̥nn̥, m̥nn̥n̥/, 'mann', vanlig på nord-Østlandet, og fra Toten har jeg fått oppgitt uttalen /b̥åål/, 'ballen' (til /b̥åll/, 'ball'). Men i former med tonelag 1 er en uttale med dobbel vokal ikke allment utbredt, og det er rimelig å tenke seg at den er overført til slike former fra former med tonelag 2, f.eks. for å unngå det sammenfallet mellom bestemt og ubestemt form som vi ellers får når /n̥n/ og /l̥n/ synkoperes og assimileres til /n/ og /l/. Iallfall i normalisert østlandsk er uttalen med dobbel vokal etter min mening opplagt analogisk, jf. pkt. 2 nedafor.

e) Oppsummering av utviklinga av dialektformene.

I det foregående har jeg flere steder vært inne på at den utviklinga Lie skisserer for Hedalsmål og norsk mer generelt på dette punktet i bl.a. Lie 1983, er både for komplisert og for lite realistisk. Det er etter min mening ikke nødvendig med hele 8 regler for å forklare de aktuelle formene historisk, og det er uheldig at noen av reglene resulterer eller tar utgangspunkt i fonologisk umulige former. Jeg mener man kan beskrive utviklinga i østlandske dialekter - de normaliserte formene holder jeg foreløpig utafor - på dette punktet fra gammalnorsk fram til i dag både enklere og mer realistisk ved å regne med i alt 5 overganger, hvorav de to første er generelle og gjelder alle de aktuelle formene (og mange andre), mens de følgende er stadig mer spesielle og gjelder i stadig mindre undergrupper:

1. "Vokalreduksjon": I trykklette stavelser blir en eldre fullvokal "reduisert" til shwa - til dels etter "jamvekt-regelen", dvs. bare i "overvektsord" - bl.a. i de aktuelle substantiv-formene, jf. /rév̥n̥, låv̥n̥, lább̥n̥, stább̥n̥/ osv. (men altså ikke nødvendigvis i alle slike former, jf. bl.a. svake hankjønnsord i fjellbygdene).
2. "Shwa-bortfall" (synkope): Mellom en apikal eller en vokal (især monoftong) og /n/ faller shwa bort, og /n/ blir syllabisk etter en (apikal) konsonant, jf. /mát'n̥, ís'n̥,

måt'n/ osv., men ikke-syllabisk etter en vokal, jf. /byn/
o.l.

3. Assimilasjon, bl.a. "retroflekering": Av de konsonant-gruppene bortfallet resulterer i, blir /r'n, ʔ'n/ og /n'n/ (til dels også /l'n/) assimilert, de to første til (ikke-syllabisk) /ŋ/, den siste til (ikke-syllabisk) /n/, jf. /kaŋ, daŋ, vin, mann/, 'karen, dalen, vinen, mannen'.
4. "Vokalfordobling": I assimilerte former med tonelag 2 blir rotvokalen fordobla ved assimilasjonen for å opprettholde stavingsantallet og tonelaget, jf. /fåaŋ, skðoŋ, båan/, 'faren, skolen, banen'.
5. "Vokalforlenging": I former med kort rotvokal fører fordoblinga til en forlenging av vokalen, i og med at fordoblinga fører til at den første delen blir stående i stavingsutlyd, jf. /bøon, æen, gràan, ptiin/, 'bonden, enden, grannen, pinnen'. I enkelte (nordøstlandske) dialekter kan de to siste overgangene forekomme også i former med tonelag 1, trolig i analogi med former med tonelag 2, jf. /mææn, mææin/ for 'mannen'.

Alle overgangene unntatt den første forutsetter de som er nevnt før, slik at de seinere overgangene i oppstillinga ovafor må være seinere også i virkeligheten, eller i det minste samtidige med de som er nevnt før. Alle overgangene unntatt den siste har altså fått flere eller færre følger, hvorav noen er nødvendige - dvs. det er et årsak-virknings-forhold mellom overgangene, f.eks. nr. 4 og 5 - mens andre er tilfeldige, f.eks. nr. 1 og 2, eller nr. 2 og 3. Sjøl om assimilasjonene forutsetter shwa-bortfallet og shwa-bortfallet forutsetter at det er en shwa, så er dette likevel innbyrdes uavhengige overganger, jf. at det fins dialekter som har shwa, men ikke shwa-bortfall, eller shwa-bortfall, men ikke assimilasjon. Førrest følger har vokalreduksjonen - den første overgangen - fått i former av typen 'reven' og 'labben', som bare har gjennomgått denne ene overgangen. Flest følger har den fått i former av typen 'Fanden', som har gjennomgått samtlige 5 overganger. I moderne østlandske dialekter er det altså disse formene som har fjernet seg lengst fra den

gammalnorske uttalen, og dermed også lenøst fra den nåværende skrivemåten.

2. De normaliserte formene.

Spesielle normaliserte former finner vi i de aktuelle forrmtypene først og fremst i de formene som i dialektene har en synkopert og assimilert uttale med /n/ av eldre /ræn/. I normalisert talemål kan de som nevnt ha en synkopert, men uassimilert uttale med vanlig /l/ + syllabisk nasal, altså f.eks. /dál'n, skòl'n/ istedenfor (eller vsa.) /daŋ, skòŋ/. Det ville etter mitt skjønn være helt misvisende å betrakte disse formene som "lydrette" former, som er utviklet av de gammalnorske formene, men som av en eller annen grunn har motstått de østlandske tendensene til utvikling av tjukk /l/ og assimilasjon. På Østlandet er dette opplagt nyere former, som er dannet dels etter mønster av skriftbildet og dels i analogi med andre uttaleformer.

Disse formene representerer nemlig ingen fullstendig etterlikning av skriftbildet, i og med at de er synkoperte. Men som nevnt kan normalisert talemål generelt ofte beskrives som et kompromiss mellom skriftbildet og den opprinnelige lokale uttalen, og det gjelder også her. Sekvensen /l'n/ fantes fra før av i dialektene, nemlig i former som ikke hadde fått tjukk /l/, f.eks. 'bilen, delen, kjolen, sykkel, ballen'. Det var altså ikke noe "østlandsk" i denne uttalen i og for seg, samtidig som den lå nær opp til skrivemåten 'len', og østlendinger som ønsket å "kultivere" talemålet sitt, behøvde bare å overføre uttalen også til former som 'dalen' og 'skolen'. Vi finner altså mønsteret for den normaliserte uttalen av de siste formene i forholdet mellom skriftbilde og uttale i former som 'delen' og 'kjolen': Forholdet 'delen, kjolen' : /dél'n, kòl'n/ - eller mer generelt, forholdet 'len' : /l'n/ - overføres eller utvides til former av typen 'dalen, skolen', slik at vi får 'dalen, skolen' : /dál'n, skòl'n/ istedenfor det eldre, mer uregelmessige samsvaret 'dalen, skolen' : /daŋ, skòŋ/.

Noe tilsvarende kan man si om den tostava uttalen av former med eldre /ræn/ og tonelag 1, altså /káan/ (eller /káæŋ/) for

'karen', som også ble vurdert som en normalisert og dermed nyere uttale ovafor. Også disse formene må være resultatet av ei tilnærming til skriftbildet, men likevel etter mønster av en uttale som fantes i talemålet fra før. Heller ikke her er den nye uttalen en fullstendig kopi av skriftbildet, i og med at både den "bokstavrette" uttalen /káræn/ og den synkoperte uttalen /kár'n/ - som ville vært en parallell til /dál'n/ - ville stri mot østlandske uttalevaner (ikke desto mindre kan en stundom høre den førstnevnte, men aldri den sistnevnte). I stedet finner vi en uttale av samme type som i de tilsvarende formene med tonelag 2, typen 'faren'. Det må opplagt være former som /fåaŋ, brøŋ/ o.l. som har dannet mønsteret for former som /káaŋ, múuŋ/ o.l. Samtidig kan denne uttalen sies å representere ei tilnærming til skriftbildet i forhold til dialektuttalen, slik at skriftbildet kan brukes som forklaringsgrunnlag, et antatt mønster for den normaliserte uttalen, vsa. uttalen av former med tonelag 2. Skriftbildet antyder nemlig en tostava uttale, og når den bokstavrette uttalen virker for "talemålsfjern" på Østlandet, kan den østlandske "dobbelvokaliske" uttalen gjøre nytten i stedet.

Men i tillegg til skriftbildet og formene med tonelag 2 tror jeg vi også kan regne med morfologiske forhold som en medvirkende årsak til den normaliserte uttalen. Morfologisk sett er jo disse formene en kombinasjon eller et syntagme av to morfologiske elementer, en "stamme" og en "endelse" eller et bøyningssuffiks - den bestemte artikkelen. Og vanligvis uttrykkes artikkelen ved en egen stavelse, klart atskilt fra ordstamma. Det gjelder alltid ved de vokaliske variantene av artikkelen, dvs. hunkjønns- og intetkjønnsallomorfene. Men det gjelder også visse varianter av hankjønnsallomorfen, som er konsonantisk og derfor kan assimileres med en foregående konsonant, slik vi har sett i de aktuelle formene. Også i former som /révæn/ og /ís'n/ utgjør artikkelen en egen stavelse, og en kan lett tenke seg at språkbrukerne har en forestilling om at det til hvert av de to morfologiske elementene i disse ordformene normalt svarer en stavelse, slik at /káaŋ/ o.l. også av den grunn oppfattes som mer regelmessig og "korrekt" enn /kaŋ/.

Rett nok svarer den fonologiske grensa - stavingsgrensa - her ikke til den morfologiske grensa, morfemgrensa. I det hele tatt kan vi vel ikke trekke noen morfemgrense i former av typen /káaŋ, fàaŋ/; de må vel sies å være noe en kunne kalle "syntetiske" ordformer, dvs. ordformer som representerer (realiserer) flere morfemer - her: stamma /kar-, far(ə)-/ og hankjønnsartikkelen /ən, 'n, n/ - i en morf (dette forutsetter en språk teori som tillater at ordformer, morfemer og fonemer under visse vilkår tillemper seg eller assimileres med hverandre når de kombineres i syntagmer). I så måte er de ikke noe bedre - dersom det er bra at ordformer er "analytiske" - enn de enstava dialektformene, som er akkurat like uanalyserbare. Men de har i det minste to stavelser, som de fleste andre bestemte former av enstava substantiver.

F Synkope, assimilasjon og vokalfordobling i østlandsk i dag. I det foregående har jeg begrensa meg til synkope av shwa mellom en apikal (eller en vokal) og /n/, som er de omgivelsene der shwa er blitt synkopert i østlandsk i eldre tid, dvs. i dialektene. Her skal jeg se litt på shwa-bortfall og følgene av det i østlandsk i dag, især i normalisert østlandsk, der shwa kan synkoperes også i andre omgivelser. Men først litt om utviklinga i de gamle synkoperte formene i normalisert østlandsk.

Som vi har sett, har synkopen etter /r, ʔ/ og /n/, i sekvensene /rən, ʔən, nən/, ført til en assimilasjon med den etterfølgende nasalen (til /ŋ/ og /n/), og i former med tonelag 2 har det igjen ført til en fordobling av den trykktunge vokalen, og videre til en forlenging av den i former med eldre kort rotvokal. Vi har også sett at denne uttalen i former med /ʔən/ og /nən/ er trengt tilbake i normalisert østlandsk, og er erstatta av, eller konkurrerer med, mer skriftnære former med syllabisk nasal. De nye formene er også morfologisk mer regelmessige, i og med at den bestemte artikkelen er representert ved en egen stavelse - den syllabiske nasalen - samtidig som en unngår den vekslinga i ordstamma som fordobling og forlenging representerer. Dette gjelder prinsipielt alle former med eldre /ʔən/, der vi som nevnt

har fått en uassimilert uttale med "tynn" /l/ - /dál'n, skól'n/ osv. - i det minste som en variant vsa. dialektuttalen. Det gjelder også de aller fleste med /nøn/, og der som eneformer. Istedenfor /vin, mann/ har vi fått /ví'n, mánn'n/, og istedenfor /båan, bøon/ har vi fått /bà'n, bønn'n/. Noen få av formene med tonelag 2 står igjen med den gamle uttalen, først og fremst 'annen' og 'Fanden', som er morfologisk isolerte former og lettere kan holde seg som relikter. Men i formene med /røn/ har den assimilererte uttalen - med /ŋ/ - holdt seg i normalisert østlandsk, og likeså fordoblinga i formene med tonelag 2, typen /fàaŋ/. Her har den sistnevnte uttalen til og med spredd seg, nemlig til formene med tonelag 1, slik at vi har fått /káaŋ/ vsa. /kaŋ/.

Og ikke bare det: Den har spredd seg også til former med andre opphåvlige fonologiske strukturer enn /røn/. Som både Fiva 1983 (s. 32) og Lie 1984 (s. 143) peker på, er shwa-bortfall med assimilasjon og vokalfordobling i dag ikke begrensa til stillinga mellom /r/ og /n/, men kan forekomme også mellom /r/ og andre konsonanter som kan assimileres med /r/, dvs. andre apikaler, i sekvensene /ræl, ræs, rød/ og /ræt/, både i enkeltord og i ordgrupper. Men ved disse sekvensene synes utviklinga å være begrensa til former med tonelag 2, i motsetning til ved sekvensen /røn/. Fiva 1983 spør (s. 33) om 'været der' kan uttales /væædær/, parallelt med at 'være der' kan uttales /væædær/, og iallfall for Østlandets vedkommende vil jeg for min del svare nei. Også Lie 1984 gir (s. 143) bare eksempler med tonelag 2, bl.a. /væælsø, støølsø, k jææstø, dææs, jðøø, jðøøðø, fååta/ for 'værelse, størrelse (merk vokalforlenginga!), kjæreste, deres, gjøres, gjøre det, foreta'. Men slike former er etter mitt skjønn typiske for normalisert østlandsk, og ikke vanlige i dialektene. Lie ser ut til å være av samme mening, for i Lie 1985 sier han (s. 104) at slike former er vanligst "i Oslo vest", dvs. i normalisert Oslo-mål.

I Lie 1984 setter Lie (s. 143) dette i forbindelse med et utsagn i Bull 1980 (s. 43) om at shwa faller oftere i Oslo vest enn i Oslo øst, dvs. i Oslo-dialekten. Derimot heter det i

Christiansen 1947 (s. 49) at tendensen til "... synkope av den trykklette vokal i endingen en er mye sterkere i de østnorske dialektene" enn i "den daglige østlandske riksmålsuttale". Her er det etter mitt skjønns Bulls påstand som har mest for seg. Det kan stemme at tendensen til å synkopere shwa er særlig sterk i normalisert østlandsk, men det må understrekes at det gjelder først og fremst foran andre konsonanter enn /n/. Og Bulls utsagn gjelder nettopp stillinga "foran utlydende /n/", med eksempler som bl.a. 'bussen' og 'slutten'. Men at shwa ikke skulle være allment synkopert i slike former i "folkespråket" i Oslo, stiller jeg meg tvilende til. Mellom en apikal (eller en vokal) og /n/ blir shwa etter mitt skjønns synkopert akkurat like mye i østlandske dialekter som i normalisert østlandsk - vel å merke når forutsetninga er til stede, nemlig at det er (eller var) en shwa i dialektuttalen.

Men denne forutsetninga for synkope, og dermed for assimilasjon og vokalfordobling, mangler ofte i dialektene, der den er til stede i normalisert talemål. Det er ganske enkelt så mange flere ordformer med shwa i normalisert østlandsk enn i østlandske dialekter (jf. det som ble sagt om forholdet mellom fjell- og flatbygdene på Østlandet på dette punktet i pkt. E 1 a ovafor). Det skulle være velkjent at shwa - svarende til 'e' i skrift - er mye vanligere i trykklette stavelser i talt bokmål/riksmål generelt enn i norske dialekter, og følgelig må også shwa-bortfall bli vanligere der. Former som /fåaŋ/ og /brðoŋ/ forekommer i både normalisert og unormalisert østlandsk, men former som /håaŋ/ og /mðoŋ/ forekommer bare i den normaliserte varianten, for i dialektene heter det /håran/ og /mðr(r)a/ med fullvokal. Og grunnen til at former som /jðøŋ/ og /jðøðø/ ikke forekommer i dialektene, er selvsagt primært at dialektene har fullvokal i disse formene. Det heter /jðr(r)as/ og /jðr(r)a dø/, slik at det her ikke er aktuelt med noe shwa-bortfall i det hele. Det samme gjelder de fleste flertallsformene, jf. f.eks. de normaliserte formene /rðŋə, ðøŋə, kàaŋə/, 'rørene, ørene, karene', andsynes de tilsvarende dialektformene /rðra, ðra, kàra(nə)/, og likeså pret./perf.part. av 'a'-verb, jf. /tùlløt/

andsynes /tùlla/, og perf.part. av sterke verb, jf. /fùnnèt/
andsynes /fònni/ el. /finni/.

Både shwa og shwa-bortfall er altså særlig karakteristisk for normalisert østlandsk (og vel også for andre normaliserte varianter av norsk). Foran /n/ blir det rett nok bare en kvantitativ forskjell mellom normalisert og unormalisert østlandsk på dette punktet. Men i normalisert østlandsk kan shwa altså synkoperes også foran andre konsonanter, først og fremst andre "sonore" apikaler som /l/ og /r/. Liksom ved /n/ oppveies tapet av den trykklette vokalen, og stavingsantallet opprettholdes, ved at den etterfølgende konsonanten - altså /l,r/ - blir syllabisk (og eventuelt assimilert med den foregående konsonanten), jf. /hánnd'l, váss'l, bæ'r/, 'handel, varsel, bærer' (pres.). Og liksom i dialektene blir shwa synkopert bare etter konsonanter som er homorgane med /n,l,r/, dvs. apikaler. Rett nok oppgir Borgstrøm 1969 (s. 35) /sák'n, sàk'r, gàmml/ som en mulig uttale av 'saken, saker, gammel' i normalisert østlandsk, men etter min mening blir shwa alltid uttalt i disse ordene - iallfall de to første - og andre av samme type. I Lie 1984 heter det (s. 143) at "Stavingsbærende blir en konsonant helst når den står i kontakt med en homorganisk konsonant", og den regelen tror jeg gjelder nokså allment i norsk.

Mer interessant er det likevel at vi i normalisert østlandsk kan få synkope også foran ikke-sonore apikaler, nemlig /s,d/ og /t/ - ikke bare etter /r/, i sekvensene /ræs, rød, røt/, men også etter /n/ og /l/, i sekvensene /nød, nèt/ og /lød, lèt/. Borgstrøm 1981 nevner (s. 176) eksempler som /fùnn'nt, dànn'nt, tùll'lt/ for 'funnet, dannet, tullet', og Alnæs 1981 (s. 125) bl.a. /sø'ltø/ og /fínn'n dø/ for 'sølete' og 'finne det' (et tilsvarende med /lød/ ville være /káll'l dø/ for 'kalle det'). Også her synes tonelag 2 å være et vilkår for bortfallet; 'lande der' kan nok av enkelte uttales /làn'n dær/, men 'landet der' kan etter mitt skjønn ikke uttales */làn'n dær/. I normalisert østlandsk kan vi altså få synkope ikke bare foran /n,l,r/, med syllabisering av den etterfølgende sonoranten, men også etter, med syllabisering av den foregående sonoranten. Men dermed kan

sekvensene /nød, nət/ og /lød, lət/ få samme uttale som sekvensene /ænd, ənt/ og /æld, əlt/, slik at 'funnet' kan rime på 'svunnet' og 'finne det' kan falle sammen med 'finnende'.

Vi ser også at stavingsantallet opprettholdes på ulik måte ved synkope etter /n,l,r/. Mens det ved /r/-sekvensene opprettholdes ved fordobling av den trykktunge vokalen, blir det ved /n/- og /l/-sekvensene opprettholdt ved syllabisering av /n,l/ (et enkeltstående unntak er /määnt/ for 'måned'), jf. /finn'n də/ og /käll'l də/ andsynes /jðððə/. Det henger selvsagt sammen med at /r/-sekvensene blir assimilert, og at assimilasjonsproduktet ved /rəs, rəd, rət/ - /s,d,t/ - ikke kan syllabiseres. Her er man følgelig henvist til den gamle østlandske vokalfordoblinga som er bevart i sekvensen /rən/, men som ellers er på vei ut av normalisert østlandsk. Men ved /rəl/ kan assimilasjonsproduktet - /l/ - godt være syllabisk i østlandsk (jf. /váss'l/), og ved slike former blir en uttale med syllabisk /l/ da også stundom oppgitt istedenfor en med dobbel vokal. F.eks. oppgir Alnæs 1981 (s. 125) uttalen /və'lʃə/ for 'værelse', og Lie 1984 (s. 143) også /stø'lʃə/ for 'størrelse'. Jeg vil ikke avvise at denne uttalen kan forekomme, men uttalen med dobbel vokal er etter mitt skjønn den vanlige (at Lie angir lang vokal i 'størrelse', tyder vel også på at det er uttalen /støðlʃə/ han prøver å beskrive). Dette kan vi sammenlikne med at dialektuttalen /fään/ o.l. for 'faren' o.l. ikke blir "normalisert" til /fä'n/ o.l. med syllabisk /n/, sjøl om dette er en fullt mulig fonologisk struktur i østlandsk (jf. diskusjonen i pkt. D 1 ovafor).

Ved sekvenser av /rə/ + en apikal i former med tonelag 2 ser det altså ut til at en uttale med dobbel vokal + retrofleks står svært sterkt i normalisert østlandsk, og kan motstå tendensen til utskifting med enkel vokal + syllabisk konsonant. Ved slike sekvenser er uttalen med dobbel vokal en "produktiv" fonologisk struktur, som kan overføres til nye former så sant de oppfyller vilkåra. Her er mao. synkope, assimilasjon, vokalfordobling og -forlenging utviklinger som fortsatt pågår, tendenser som fortsatt gjelder - i motsetning til ved tilsvarende sekvenser med /nə/ og lə/ + apikal, der vi bare har noen relikter med eldre

/nən/, som /àn/ og /Fàan/ for 'annen' og 'Fanden' (+ /mãánt/ for 'måned'). Foreløpig er disse overgangene bare sporadiske ved andre sekvenser enn /rən/, dvs. de forekommer i enkelte former, men ikke i andre med samme fonologiske struktur. F.eks. kan vi få uttalen /fããta/ for 'foreta', men ikke */sããt/, bããt/ for 'såret, båret', eller /jðøʂ/ og /jðøðə/ for 'gjøres' og 'gjøre det', men ikke */fðøʂ/ og */sããðə/ for 'fores' og 'sårede'. Likeså kan 'kjæreste' uttales /kʰæʂtə/ når det er substantiv, men som adjektiv kan det bare hete /kʰærestə/. Og foreløpig er uttalen som regel alternativ, vsa. en usynkopert uttale: /jðøʂ/ vsa. /jðrəs/, /jðøðə/ vsa. /jðrə də/, osv. Det gjelder vel alltid i ordgrupper. Men i noen enkeltord, f.eks. 'værelse' og 'kjæreste' (subst.), er uttalen etter mitt skjønn så godt som enerådende i dagligtalen (her kan vi også få en tostava uttale uten dobbel vokal: /vælsə, kʰæstə/). Om denne nyere uttalen av sekvensene /rəl, rəs, rəd, rət/ slår gjennom, har vi i normalisert østlandsk i dag fått en parallell til det som har skjedd i østlandske dialekter tidligere i bl.a. ord eller ordgrupper med /rən/, f.eks. 'faren, høre han'.

Litteraturhenvisninger.

- Alnæs, Ivar (1981): Innledning til "Norsk uttale-ordbok". I Jahr og Lorentz 1981.
- Borgstrøm, Carl Hj. (1969): Innføring i almen sprogvidenskap.
- " " " (1981): Om det norske skriftsprogs fonologi (etter østnorsk uttale). I Jahr og Lorentz 1981.
- Broch, Olaf (1981): Tonelag bestemmende for lydutvikling. I Jahr og Lorentz 1981.
- Bull, Trygve (1980): Språket i Oslo.
- Christiansen, Hallfrid (1947): Stavingskontraksjon og tonelag. I Festskrift til professor Olaf Broch.
- " " (1946-48): Innføring i almen norsk fonologi og dialektologi.
- Fiva, Toril (1983): Noen fonologiske regler i norsk med utgangspunkt i Bodø-dialekten. I NLT nr. 1, 1983.
- Fretheim, Thorstein (1984): Kort merknad om "teleologiske" regler i norsk fonologi. I NLT nr. 1, 1984.
- Hyman, Larry (1975): Phonology. Theory and Analysis.
- Jahr, E.H., og Lorentz, O. (1981): Phonology/Fonologi.
- Larsen, Amund B. (1907): Kristiania bymål.
- Lie, Svein (1983): Noen fonologiske regler i norsk med utgangspunkt i hedalsmål. I NLT nr. 1, 1983.
- " " (1984): Om noen følger av shwa-bortfall i norsk. I Maal og Minne nr. 1-2, 1984.

- Lie, Svein (1985): Mer om fonologiske regler. I NLT nr. 2, 1985.
- Papazian, Eric (1984): Dokka me snabern. Om endelsen /-əp/ i ord på /-el, -ek/ og /-er/ i østlandsk. I Maal og Minne nr. 3-4, 1984.
- Seip, Didrik Arup (1968): Grunnlaget for det norske riksmål. I D.A. Seip: Norsk og nabospråkene i slutten av middelalderen og senere tid.
- Skjekkeland, Martin (1980): Bømålet i går og i dag.
- Vanvik, Arne (1973): A Phonetic-Phonemic Analysis of Standard East Norwegian, Part II. I NTS nr. 27, 1973.
- " " (1979): Norsk fonetikk. Lydlæren i standard østnorsk supplert med materiale fra dialektene.
- Wiggen, Geirr (1981): Oslo bymål. Ei lærerrettledning. Utg. av skolesjefen i Oslo/Pedagogisk senter.

Helge Lødrup:

UAKKUSATIVHYPOTEBEN OG NORSK SYNTAKS¹

0. En ide fra relasjonell grammatikk som har satt spor etter seg i nyere syntaks, er "uakkusativhypotesen", som ble lansert i Perlmutter 1978. (Se også Perlmutter og Postal 1983a og 1983b.)

Perlmutter 1978 delte intransitive verb i "uakkusative" og "uergative". Uakkusative verb er verb hvor subjektet semantisk sett er patiens, f.eks. forsvinne, vokse, stinke. Uergative verb er andre verb, f.eks. arbeide, snakke, gå.

Mellom gruppene er det flere syntaktiske forskjeller. Den sentrale, som i første omgang motiverte uakkusativhypotesen, er at uakkusative verb ikke kan passiveres. Dette gjelder bl.a. for nederlandsk (Perlmutter 1978), walisisk (Perlmutter og Postal 1983b), og det gjelder øyensynlig også norsk, jf.

1 *Det ble forsvunnet/vokst/stinket

2 Det ble arbeidet/snakket/gått

Uakkusativhypotesen går ut på at verbenes ene nominale ledd har ulik syntaktisk status i "dypstrukturen": Uergative verb har sitt ene ledd som subjekt, mens uakkusative verb har sitt ene ledd som objekt². Uakkusative verb får da deriverte

¹ Artikkelen bygger på en innledning ved instituttseminaret, Institutt for nordisk språk og litteratur, 20.3.87, og har profitert på diskusjonen der.

² Hvorvidt dette kan ha status som hypotese, er noe problematisk. For at valg av dypstruktur skal være et empirisk spørsmål, forutsettes det visse normative defini-→

subjekter i overflatestrukturen, og relasjonell grammatikk henfører umuligheten av passiv av uakkusativer til et generelt prinsipp som sier at et derivert subjekt ikke kan vike plassen for et nytt derivert subjekt. (Se Perlmutter 1978.)

I styrings- og bindingsteorien, GB, er uakkusativhypotesen nærmest blitt allment akseptert. Det sentrale arbeidet her er Burzio 1986 (som har vært kjent fra 1981), et annet er Hoekstra 1984. Taraldsen 1984 anvender uakkusativhypotesen i et arbeid om norsk.

Uakkusativhypotesen forutsetter en modell som relasjonell grammatikk eller GB, som har mer enn ett nivå i den syntaktiske representasjonen, ettersom den sentrale ideen er at det nominale leddet til uakkusative verb er objekt på ett nivå, og subjekt på ett nivå. Som Baker 1983:2-3 påpeker, kan den derfor ikke overføres direkte til en modell hvor det bare er ett nivå i den syntaktiske representasjonen, som leksikalsk-funksjonell grammatikk, LFG (Kaplan og Bresnan 1982), eller generalisert frasestrukturgrammatikk, GPSG (Gazdar et al 1985). I slike modeller må et uakkusativt verb i alle fall ha én representasjon i leksikon hvor det nominale leddet er subjekt. Hvis uakkusativhypotesen er uunnværlig, blir det altså et argument mot slike modeller.

1. Hvilke verb er uakkusative? Perlmutter 1978 gikk ut fra at det i prinsippet var semantiske forhold som avgjorde om et verb var uakkusativt eller uergativt. Men flere har påpekt at det ikke kan gjelde i absolutt alle tilfeller. Rosen 1983: 64-7 omtaler verb som betegner kroppslige prosesser, som disse:

sjoner (se Dyvik 1980:9.1),* som jeg ikke har støtt på i uakkusativlitteraturen.

3 sove, snorke, spy, sovne, rødme, blø

Etter innholdet virker det rimelig å gruppere slike verb med forsvinne, vokse, stinke, heller enn med arbeide, snakke, gå. Men sove, snorke, spy kan passiveres, og regnes som uergative (Perlmutter 1978:162). Uavhengig av uakkusativhypotesen er det klart at slike verb som må behandles som unntak. (Og det er neppe tilfeldig at det er verb som betegner kroppslige prosesser, som vakler, ettersom prosessene foregår i oss, og vi i alle fall indirekte har muligheter for å påvirke dem.)

Med forbehold for slike tilfelle kan man si at uakkusative verb skiller seg fra andre intransitive verb ved sin subjektrolle: de tar et subjekt med den semantiske rollen objektiv, den rollen som er vanlig for objekter³. Under uakkusativhypotesen får subjektet denne rollen som vanlig objektrolle. Det sentrale i uakkusativhypotesen ser da ut til å være å redusere en semantisk forskjell, som gjelder semantisk rolle for subjektet, til en strukturell forskjell, som gjelder muligheten for nominale ledd.

Dette kan virke noe utilfredsstillende, ikke minst når det gjelder verb som kan ha mer enn en subjektrolle. F.eks. kan komme ha agentivt eller objektivt subjekt:

4 Per kom løpende på veien

5 Pakken fra bestemor kom i dag

Slike verb må regnes som enten uergative eller uakkusative, jf. Perlmutter 1978:163-4. Forskjellen mellom dem blir da beskrevet som en forskjell i subkategorisering:

'KOMME <SUBJEKT>' mot 'KOMME<OBJEKT>'

Men det å kunne ta et agentivt eller objektivt subjekt er en

³ De semantiske rollene jeg opererer med, går tilbake på tradisjonen fra Fillmore 1968: agentiv, objektiv ("theme"), benefaktiv, perseptiv ("experiencer").

egenskap som også finnes blant transitive verb, hvor den vanskeligere kan reduseres på denne måten, jf.

6 Lillebror skader de antikvariske bøkene (agentiv)

7 Skattereformene skader næringslivets interesser (objektiv)

2. Det finnes flere grammatiske fenomener som kan tolkes som argument for at uakkusative verb har underliggende objekt, selv om de i større eller mindre grad er avhengige av den grammatiske modellen man arbeider innenfor. Ett er umuligheten av passiv, som er nevnt over. Andre er:

a) Muligheten for være som hjelpeverb i perfektum, som i Han er forsvunnet.

b) Muligheten for aktive adjektiviske partisipper som i en forsvunnet mann.

c) Muligheten for presentering, som i Det forsvant en mann.

Hoekstra 1984:178-9 påstår uten reservasjoner at det i nederlandsk er den samme gruppen verb som har disse egenskapene, utenom presentering, som ikke er aktuelt for nederlandsk. Om det er riktig, vet jeg ikke, i alle fall er det ikke slik i norsk.

a) Muligheten for være i perfektum er en klassiker i uakkusativlitteraturen, se Hoekstra 1984:4.4, Burzio 1986:1.7⁴.

Mange uakkusative verb kan ta være:

8 Per er forsvunnet/flyttet/gått

Ingen uergative verb, og ingen transitive verb kan ta være.

⁴ Hvorvidt en passiv med være skal tolkes som perfektum, er imidlertid ikke uten videre klart. Et vel så godt alternativ kunne være presens.

Verb som kan være uergative eller uakkusative, må tolkes som uakkusative når de har være:

9 Per er gått *rundt banen

Ettersom passiver tar være i perfektum, kan man innenfor uakkusativhypotesen si at verb som har det underliggende objektet som subjekt, tar være⁵. Jf. 10-11, hvor plassen til det underliggende objektet er markert med t:

10 Pakken er hentet t

11 Pakken er forsvunnet t

Men muligheten gjelder ikke alle uakkusative verb, jf.

12 *NP er stinket/skjelvet/levd/eksistert/skint/glitret/vart

For at verbet skal kunne ta være, må det betegne en overgang, abstrakt eller konkret (se Lie 1972). Videre er det alltid mulig med ha i stedet for være, så uakkusativitet betinger ikke være slik passiv gjør det. Jf.

13 Pakken har/er forsvunnet

Dette gjør være med intransitive verb til noe annet enn være med passiver.

b) I mange tilfelle finnes det adjektiver som er avledet av aktive partisipper av uakkusative verb, jf.

14 en forsvunnet/druknet mann

⁵ Denne regelen må kompliseres for å dekke Det er kommet en mann hit. Legg merke til at likheten med passiv holder: Det er malt en dør her.

De verbene det gjelder, er alle uakkusative. Muligheten gjelder ikke uergative verb, og ikke transitive verb.

Innenfor uakkusativhypotesen kunne man si at adjektiviske partisipper av uakkusative verb ikke skiller seg fra adjektiviske partisipper av transitive verb, begge grupper har verbets underliggende objekt som logisk subjekt. Jf. 15-16, hvor plassen til det underliggende objektet er markert med t:

15 en forsvunnet t mann

16 en myrdet t mann

Men muligheten for aktive adjektiviske partisipper gjelder ikke alle uakkusative verb, jf.

17 *en stinket/skjelvet/levd/eksistert/skint/glitret/vart N

For at avledning til adjektiv skal være mulig, må verbet betegne en overgang, abstrakt eller konkret. Likevel finnes det uakkusative verb som betegner en overgang, som ikke kan avledes til adjektiver, jf.

18 *en kommet/gått mann

Poenget er at verbet ikke kan være uergativt i tillegg til uakkusativt, eller for å si det på en annen måte: Det må ha objektiv som eneste mulige subjektrolle⁶.

Verb som disse kan ta være, men ikke avledes til adjektiver:

19 gå, komme, flytte, fly, krype, reise, stige, dra

⁶ Dette er en pussig betingelse på den måten at den krever at verbet ikke skal kunne ha en viss egenskap. Vanligvis refererer leksikalske regler til egenskaper som et ord har eller kan ha.

De verbene som har aktive adjektiviske partisipper, er da en delmengde av de verbene som kan ta være i perfektum⁷.

Regelen som avleder adjektiver av aktive partisipper av uakkusative verb, krever altså at verbet betegner en overgang, og at det ikke alternativt kan være uergativt. Men dette gjør at aktive adjektiviske partisipper skiller seg fra passive adjektiviske partisipper.

Passive adjektiviske partisipper er dannet av en fullt ut produktiv regel som kan oppfattes slik at den forandrer ordklassen til passive partisipper fra verb til adjektiv. Denne regelen er i prinsippet helt uten syntaktiske eller semantiske betingelser, se Levin og Rappaport 1986 om engelsk.

Kravet om at verbet skal betegne en overgang, gjelder altså ikke regelen for passive adjektiviske partisipper, jf. en beundret/misunt mann. Det finnes heller ingen parallell til kravet om at verbet ikke alternativt kan være uergativt. (F.eks. finnes det passive adjektiviske partisipper hvor det logiske subjektet alternativt kan være objektivt eller benefaktivt, jf. en misunt bil/mann.) Det virker derfor lite rimelig å redegjøre for aktive og passive adjektiviske partisipper på samme måte, slik uakkusativhypotesen legger opp til⁸.

⁷ Er det en sammenheng mellom muligheten for være i perfektum og muligheten for aktive adjektiviske partisipper? Den er i så fall vanskelig å uttrykke formelt. (Se Burzio 1986:3.2.3.) En mulighet kunne være å si at partisippet etter være ikke er verbalt, men adjektivisk. For verb som drukne, forsvinne er det uavhengig motivert av muligheten for en druknet/forsvunnet mann. Problemet med denne analysen er at det ikke finnes noen uavhengig motivasjon for verb som f.eks. komme, gå, ettersom det ikke er mulig med *en kommet/gått mann. Videre finnes det dialekter (bl.a. i Nord-Trøndelag) hvor være aldri er mulig i perfektum. Men også disse dialektene har en druknet/forsvunnet mann. Og slik er også situasjonen i engelsk.

⁸ Alternativt kan man forklare at uergative verb ikke har adjektiviske partisipper, ut fra de syntaktiske og semantiske rammene for adjektiver (se Lødrup 1986). Uergative →

Det er ikke opplagt hvordan dataene om være i perfektum og aktive adjektiviske partisipper bør tolkes i forhold til uakkusativhypotesen. Uakkusativhypotesen gjør elegant rede for hvorfor det er akkurat uakkusative verb som kan ha være i perfektum og aktive adjektiviske partisipper. At disse mulighetene gjelder ulike delmengder av de uakkusative verbene, kan ikke være avgjørende, man må leve med at grammatiske regler kan ha komplekse betingelser. Likevel gjør dette at likheten med passiv blir skadelidende. På grunn av de forskjellene som finnes, må uakkusativene i alle fall behandles for seg.

c) Det som øyensynlig er det beste argumentet for uakkusativhypotesen i norsk syntaks, er presenteringskonstruksjonen. Her opptrer uakkusative verb med objekt i overflatestrukturen:

20 Det vokser korn her

(Det nominale leddet regnes her som objekt, for argumenter se Platzack 1983, Askedal 1986. Hvis det ikke regnes som objekt, er presenteringskonstruksjonen irrelevant for uakkusativhypotesen.)

Men et problem er at klassen av uakkusative verb og verb som tillater presentering, er relativt ulike. På den ene siden

verb har aktive og passive partisipper. At de passive ikke kan avledes til adjektiver, må sees i sammenheng med at de er nullverdige og krever et formelt subjekt: Det ble danset. Det finnes nemlig ingen adjektiver som utelukkende er nullverdige, så slike adjektiver ville bryte med de generelle rammene for ordklassen. Men hvorfor kunne ikke de aktive partisippene avledes til adjektiver? De fleste av disse har agentivt subjekt. For dem er svaret klart: det finnes ingen adjektiver med agentivt logisk subjekt, så igjen ville slike adjektiver bryte med de generelle rammene for adjektiver. (Denne forklaringen kan imidlertid ikke gjøre rede for *en sørget mann, hvor det logiske subjektet er perseptivt.)

finnes det en rekke uakkusative verb som vanskelig tillater presentering, f.eks.

21 tørke, koke, glitre, stinke, skjelve, gulne, knekke, brekke, knuse, rødme, blekne, råtne, kjølne, øke, vare

Verre er det at det finnes en rekke uergative verb som tillater presentering⁹, f.eks.

22 arbeide, leke, svømme, spasere, løpe, sykle, slåss, gråte, skrike, danse

Slike verb er klart agentive, og kan ikke sees som uakkusative uten at man tømmer begrepet for alt innhold.

Den sentrale gruppen verb som tillater presentering, er verb som direkte uttrykker eksistens og lokasjon, og de er uakkusative. Men presentering er også mulig med andre verb når de betegner en handling som er "naturlig" eller "karakteristisk" for den som utfører den, eventuelt sett i forhold til det stedet hvor den foregår¹⁰. Dette er påpekt av Taraldsen 1979:43, som har disse eksemplene:

23 Det skrek et barn i naborommet.

24 Det spiser mange mennesker på Grand hver kveld

⁹ Sammenlign Rappaport og Levin 1986:28: "We do not know of any process that requires reference to members of subclasses of both the unergative verbs and the unaccusative verbs."

¹⁰ Dette må likevel oppfattes som en tilstrekkelig, men ikke nødvendig betingelse, pga muligheten for f.eks. Det sov en mann på benken.

Man kunne kanskje si at alle intransitive verb grammatisk sett tillater presentering, men at pragmatiske forhold avgjør hva som er akseptabelt. (F.eks. kunne man tenke seg en verden hvor man tenkte i egne hus. Hvis du så at et slikt hus var opptatt, kunne du kanskje si Det tenker noen her.)

En betydelig gruppe uergative verb må altså ha en innførsel med objekt i leksikon. Man får da leksikalske innførsler av uergative verb som 'ARBEIDE <OBJEKT>'. Problemet er at de grammatisk sett ikke kan skilles fra uakkusative verb, som 'FORSVINNE<OBJEKT>'. Presenteringskonstruksjonen gjør derfor uakkusativhypotesen vanskelig å anvende på norsk.

Nå kan det hevdes at presenteringskonstruksjonen gir uergative verb en innholdsforskyvning, så å si et snev av uakkusativitet. Dyvik 1979:51, 1980:96 peker på at objektet i presenteringer ikke kan tolkes som villende, jf. 25 (fra Dyvik):

25 Det løp en mann over gaten (?med vilje)

Dyvik peker på at man kan redegjøre for dette ved å innføre en rolle volitiv, som er forskjellig fra agentiv, som Cruse 1973. Man kan da si at En mann løp over gaten har volitivt subjekt, mens Det løp en mann over gaten har agentivt objekt¹¹. Også dette skaper vanskeligheter for uakkusativhypotesen. Hvis presentering forandrer verbets evne til å dele ut semantiske roller, er det et argument mot at setninger med og uten presentering står i et syntaktisk derivasjonsforhold til hverandre. (I LFG kan presenteringer deriveres med en leksikalsk regel som gjør subjekt til objekt i verbets leksikalske representasjon. (Se Grimshaw 1982:114 om fransk.) Denne regelen kan fjerne et eventuelt volitiv fra listen av semantiske roller.)

3. Et argument mot at uakkusative verb skal være representert i leksikon med sitt nominale ledd som objekt, gjelder

¹¹ Det ville være urimelig å se objektrollen i slike tilfelle som objektiv, ikke minst på grunn av setninger som Det spiser mange mennesker på Grand hver kveld. Det objektive leddet til spise betegner det som blir spist, og det er klart ikke menneskene.

verbenes mulighet for orddannelse¹². Dette er påpekt av Keyser og Roeper 1984 for engelsk, og det gjelder også norsk. Det finnes nemlig leksikalske regler som behandler uakkusative verb som verb med objektivt subjekt, og de må da være representert slik i leksikon¹³.

Et eksempel på at uakkusative verb behandles som verb med objektivt subjekt, gir regelen for presens partisipp. Presens partisipp er et avledet adjektiv i moderne norsk. Selv om de nøyaktige betingelsene på regelen er noe problematiske, er hovedregelen at de dannes av verb med objektive subjekter, jf. lignende, passende, *boksende, *snekrende osv (se Lødrup 1986). Og mange uakkusative verb kan være base for presens partisipp, jf.

26 fallende, voksende, stinkende, skinnende, glitrende, skjelvende, blomstrende, kokende,

Etter uakkusativhypotesen skal uakkusative verb være representert uten noen semantisk subjektrolle i leksikon. Men andre verb som har subjekt uten noen semantisk rolle, kan ikke være base for produktiv avledning overhodet (se Lødrup 1986). Dette gjelder både verb som obligatorisk tar et formelt subjekt, som snø, regne, og løftingsverb, som virke, forekomme. Men uakkusative verb er ikke generelt utelukket fra produktiv avledning, f.eks. kan mange nominaliseres. Jf.

¹² Verbenes mulighet for orddannelse gir også et argument for uakkusativhypotesen. Mange uakkusative verb har homofone kausativer, som drukne, koke, osv. Regelen som deriverer kausativer, kan nok gjøres noe enklere når man antar uakkusativhypotesen. Men det er neppe noe sterkt argument.

¹³ Keyser og Roeper 1984 foreslår at "flytt alfa" virker i leksikon, og gjør objekt til subjekt i den leksikalske innførselen til uakkusative verb. De skiller seg hos dem fra andre verb ved at de i sin leksikalske representasjon har et spor i objektposisjon. Dette er en mulighet som ikke er tenkelig utenfor GB, og selv innenfor GB er den vanskelig, ettersom den gjør begrepet "flytt alfa" problematisk.

27 drukning, risting, glitring, ulming, fordamping, rødming, blomstring

4. Glansnummeret for uakkusativhypotesen er umuligheten av passiv av uakkusative verb. Gjelder dette også norsk?

Hovdhaugen 1977 skriver om passiv av intransitive verb: "verbet må kunne ha en agens som subjekt i aktiv, og det må være durativt" (s. 24).

Hvis dette er riktig, er klassen av intransitive verb som ikke kan passiveres, større enn klassen av uakkusative verb. At verbet må være durativt, er begrunnet med at verb som våkne, sovne vanskelig kan passiveres. Men disse verbene kan ikke være agentive, ettersom det å våkne og sovne er noe man ikke selv kontrollerer.

Betingelsen om agentiv er avhengig av hvilke semantiske roller man opererer med. Hvis man bare regner med agentiv og objektiv, vil de falle sammen med uergativ og uakkusativ. Vanligvis regner man med flere roller, verb som disse regnes gjerne som perseptive:

28 sørge, angre, gruble

De kan passiveres:

29 Det ble sørget over ham

Det ser altså ut til at Hovdhaugens restriksjoner ikke er riktige, og at det bare er uakkusative verb som ikke kan passiveres.

Uten uakkusativhypotesen kunne man si at det er verb med

objektivt subjekt som ikke kan passiveres¹⁴. Dette har riktignok noen unntak, enkelte verb som betegner kroppslige prosesser som sove, snorke, spy (se del 1).

Enkelte verb kan ha alternativt agentivt eller objektivt subjekt, f.eks. klatre. De kan passiveres, jf.

30 Det ble klatret oppover treet

Generaliseringen må derfor presiseres slik at verbet ikke kan ha objektiv som eneste mulige subjektrolle.

Jeg vil nå prøve å vise at det følger av seg selv av den generelle passivregelen for norsk, uten uakkusativhypotesen, at intransitive verb med objektivt subjekt ikke kan passiveres.

Først må det diskuteres om passiv av transitive og intransitive verb kan formuleres som én regel. Og da er spørsmålet hva man ser som det sentrale ved passiv.

En tradisjonell oppfatning går ut på at det sentrale ved passiv er at et objekt blir subjekt. Den finnes bl.a. i LFG (se Bresnan 1982) og relasjonell grammatikk (se Perlmutter og Postal 1983b). Etter en slik oppfatning kan passiv av transitive og intransitive verb vanskelig være én regel.

Mot dette foreslår Comrie 1977 at det sentrale ved passiv er at aktivsubjektet blir "degradert", dvs fjernet eller

¹⁴ Mer nøyaktig må subjektet ha en semantisk rolle som ikke er objektiv. Verb med et subjekt uten en semantisk rolle kan nemlig ikke passiveres, jf. *Det ble snødd. Dette følger av seg selv når man sier at det sentrale ved passiv er at verbet ikke kan dele ut den rollen som subjektet får i aktiv, se Dyvik 1980:9.3, Chomsky 1981:2.7. Innenfor LFG kan man si at verbet må ha et subjekt som står innenfor hakeparentesen i verbets semantiske form.

Det er forøvrig ikke noe nytt å redegjøre for unntak fra passivregelen ved hjelp av semantiske roller, se Jackendoff 1972:43-46, J.M. Anderson 1977:211 om engelsk.

realisert som adverbialt ledd. (En variant av dette forslaget finnes bl.a. hos Dyvik 1980 og Chomsky 1981, se note 14.)

Dette forslaget er vel motivert for norsk uavhengig av diskusjonen om passiv av intransitive verb. Et sentralt argument er at norsk både har passiver hvor et objekt blir subjekt, jf. 31 og 33, og passiver hvor det ikke blir det, jf. 32 og 34:

31 En kake ble spist

32 Det ble spist en kake

33 Han ble overrakt en medalje

34 Det ble overrakt ham en medalje

Den syntaktiske delen av passivregelen kan derfor ikke gjøre annet enn å fjerne subjektet fra verbets leksikalske representasjon (og eventuelt sette det inn igjen som adverbialt ledd.) I tillegg trengs det en annen regel som gjør et objekt til subjekt.

Ettersom passivregelen ikke er avhengig av noe objekt, kan den anvendes for både transitive og intransitive verb, forutsatt at vilkårene for passivering ellers er like.

Et sentralt poeng i Hovdhaugen 1977 er at det er ulike vilkår på passiv av transitive og intransitive verb. Om passiv av transitive verb skriver han: "Et potensielt agenssubjekt synes å være en absolutt betingelse for passiv" (s. 35).

Men når man opererer med mer enn to roller, er det ikke riktig. Verb som disse har perseptivt subjekt, og kan passiveres.:

35 elske, forakte, like, frykte, tenke, tro, høre, se

Verb som disse har benefaktivt subjekt:

36 eie, arve, ha, få

Også de kan passiveres. Men her er passiv vanskeligere, ha og få kan bare ha en noe perifer s-passiv.

Det er vel kjent at det finnes verb som tar direkte eller indirekte objekt, som ikke kan passiveres. Jf.

37 koste, veie, bety, ligne, forestille, innebære, inneholde, angå, vedrøre, bekomme, feile, gjelde, rake, tilhøre, behage, mishage, gagne, vedkomme, kle, passe, tilfalle, tilkomme, påligge, tilligge, forestå, påhvile, tilstøte

Disse verbene utgjør en relativt heterogen gruppe. Felles for dem er at de har objektivt subjekt¹⁵.

Også for transitive verb kan passivregelen da formuleres som en regel som fjerner subjektet fra den leksikalske representasjonen til et verb med den betingelsen at verbet ikke har objektiv som eneste mulige subjektrolle.

Dette dekker riktignok ikke alt, verb som ikke har objektivt subjekt, men som likevel ikke kan passiveres, er transitivt mangle med benefaktivt subjekt, kjenne og vite med perseptivt subjekt. Verre er det at det øyensynlig finnes verb med objektivt subjekt som kan passiveres, kandidater er kjenne-tegne, romme.

Innenfor uakkusativhypotesen kunne man kanskje tenke seg å konstruere verb som de i 37 med uakkusativ dypstruktur, slik at subjektet også her er underliggende objekt. (Se Perlmutter 1979, Hoekstra 1984:3.3.2.2.)

Men det er bare en gruppe av verbene i 37 hvor dette har uavhengig motivasjon. Det gjelder verb som tar indirekte,

¹⁵ Listen over verb kan gjøres lenger hvis man tar med verb som hende, smake, hvor objektet er fakultativt. Hjelpesverb og verb som tar subjektspredikativ, kan heller ikke passiveres. Men grunnen til det må være at de tar et subjekt uten noen semantisk rolle (se note 14), de er mao løftingsverb.

men ikke direkte objekt. Eksempler er tilstøtte, tilfalle. De tillater presentering, jf. 38:

38 Det har tilstøtt ham en ulykke

De kan også ha perfektum med være, i alle fall i eldre språk. (Det er belagt i Norsk riksmålsordbok.) Jf.

39 En ulykke er tilstøtt ham

Men andre verb i 37, f.eks. forestille, innebære, inneholde, har ingen uakkusativegenskaper. For dem er en analyse med uakkusativ dypstruktur utenkelig, fordi de da ville få to direkte objekter. Selv om man aksepterer uakkusativhypotesen, vil man derfor få verb med objektivt subjekt som unntak til passivregelen.

Passivregelen er altså en regel som virker på verb med en subjektrolle som ikke er objektiv. Den behandler uakkusative verb som verb med objektivt subjekt, på samme måte som f.eks. regelen for presens partisipp¹⁶.

5. Uakkusativhypotesen relaterer tilsynelatende ulike syntaktiske fenomener på en interessant måte, og har betydd mye for forskningen de siste 5-10 årene. Konfrontasjonen med

¹⁶ Mot dette kunne man innvende at en slik regel er lite forklarende. Hvorfor er det akkurat objektiv, og ikke f.eks. perseptiv, som er unntak fra passivregelen? Et mulig svar er at objektiv (eller "theme") inntar en helt spesiell plass i systemet av semantiske roller. (Se f.eks. Jackendoff 1972: 2.2, S.R. Anderson 1977.) Påfallende mange leksikalske regler refererer nettopp til objektiv, et par eksempler er reglene for presens partisipp (se del 3) og adjektiver på -bar (se Lødrup 1987). Det er imidlertid ikke klart at dette er relevant her, ettersom objektiv representerer unntaket fra passivregelen. Fra et allment perspektiv er det klart at mangelen på passiv må sees i sammenheng med at passiv er en typisk verbegenskap, og verb med objektivt subjektet er lite typiske medlemmer av ordklassen verb.

norsk syntaks har imidlertid vist at den er ikke uten problemer. Jeg har prøvd å vise at passiv ikke motiverer uakkusativhypotesen, og at den motsies av data om orddannelse og presentering.

LITTERATUR

- Anderson, J.M. 1977 On case grammar. London.
- Anderson, S.R. 1977 Comments on the paper by Wasow. I P.W. Culicover et al (red): Formal syntax. New York.
- Askedal, J.O. 1986 On ergativity in modern Norwegian. Nordic Journal of Linguistics 9.1.
- Baker, M. 1983 Objects, themes and lexical rules in Italian. I L. Levin et al (red) Papers in Lexical-Functional Grammar. Bloomington.
- Burzio, L. 1986 Italian syntax. A Government-Binding approach. Dordrecht
- Bresnan, J. 1982 The passive in lexical theory. I J. Bresnan (red) 1982.
- Bresnan, J. (red) 1982 The mental representation of grammatical relations. Cambridge, Mass.
- Chomsky, N. 1981 Lectures on government and binding. Dordrecht.
- Comrie, B. 1977 In defense of spontaneous demotion: The impersonal passive. I P. Cole og J.M. Sadock (red) Syntax and semantics 8. Grammatical relations. New York.
- Cruse, D.A. 1973 Some thoughts on agentivity. Journal of Linguistics 9.
- Dyvik, H.J.J. 1979 What is a subject? The analysis of "cleft sentences" and related constructions in Norwegian. Upublisert.
- Dyvik, H.J.J. 1980 Grammatikk og empiri. Bergen.
- Fillmore, C.J. 1968 The case for case. I E. Bach og R.T. Harms (red) Universals in linguistic theory. New York.
- Gazdar, G. et al 1985 Generalized phrase structure grammar. Oxford.
- Grimshaw, J. 1982 On the lexical representation of Romance reflexive clitics. I Bresnan (red) 1982.
- Hoekstra, T.A. 1984 Transitivity. Grammatical relations in Government-Binding theory. Dordrecht.
- Hovdhaugen, E. 1977 Om og omkring passiv i norsk. I T. Fretheim (red) Sentrale problemer i norsk syntaks. Oslo.
- Jackendoff, R.S. 1972 Semantic interpretation in generative grammar. Cambridge, Mass.
- Kaplan, R.M og J. Bresnan 1982 Lexical-Functional Grammar: A formal system for grammatical representation. I J. Bresnan (red) 1982.
- Keyser, S.J. og T. Roeper 1984 On the middle and ergative constructions in English. Linguistic Inquiry 15.3.
- Levin, B. og M. Rappaport 1986 The formation of adjectival passives. Linguistic Inquiry 17.4.

- Lie, S. 1972 Ha og være i perfektum i norsk. Hovedoppgave. Oslo.
- Lødstrup, H. 1986 Avledning, subkategorisering og semantiske roller. Norsk lingvistisk tidsskrift 1/2.
- Lødstrup, H. 1987 Adjektiver på -bar og -lig i leksikalsk grammatikk. Norskrift (dette heftet)
- Perlmutter, D.M. 1978 Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. I Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. Berkeley.
- Perlmutter, D.M. 1979 Working 1s and inversion in Italian, Japanese and Quechua. I Proceedings of the Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. Berkeley.
- Perlmutter, D.M. og P.M. Postal 1983a The 1-advancement exclusiveness law. I D.M. Perlmutter og C.G. Rosen (red).
- Perlmutter, D.M. og P.M. Postal 1983b Impersonal passives and some relational laws. I D.M. Perlmutter og C.G. Rosen (red).
- Perlmutter, D.M. og C.G. Rosen (red) 1983 Studies in relational grammar 2. Chicago.
- Platzack, C. 1983 Existential sentences in English, German, Icelandic and Swedish. I F. Karlsson (red): Papers from the 7th Scandinavian conference of linguistics. Helsinki.
- Rappaport, M. og B. Levin 1986 What to do with theta-roles. Lexicon Project Working Papers # 11. MIT.
- Rosen, C. 1983 The interface between semantic roles and initial grammatical relations. I D.M. Perlmutter og C.G. Rosen (red).
- Taraldsen, K.T. 1979 Remarks on some central problems of Norwegian syntax. Review article of T. Fretheim (ed.) Sentrale problemer i norsk syntaks. Nordic Journal of Linguistics 2.1.
- Taraldsen, K.T. 1984 Remarks on complex passives. I B. Brendemoen et al (red) Riepmocala. Oslo.
- Wasow, T. 1980 Major and minor rules in lexical grammar. I T. Hoekstra et al (red) Lexical grammar. Dordrecht.

Helge Lødrup:

ADJEKTIVER PÅ -BAR OG -LIG I LEKSIKALSK GRAMMATIKK

0. Det har lenge vært klart at semantiske roller må stå sentralt i formuleringen av visse leksikalske regler. (Se f.eks. Anderson 1977, Wasow 1980.)

Wasow 1980 lar dette være det viktigste kriteriet for å skille mellom to typer leksikalske regler, "major" og "minor". Major og minor regler har det til felles at de formuleres ved hjelp av grammatiske relasjoner. Forskjellene er disse:

- a) Bare minor regler refererer til ledd med en viss semantisk rolle.
- b) Bare minor regler kan forandre ordklassen til basen.
- c) Bare minor regler kan ha idiosynkratiske unntak.

Sentralt blant minor regler står de reglene som tradisjonelt kalles avledningsregler.

To typiske avledningsregler er de som danner adjektiver av verb med suffiksene -bar og -lig. Begge oppfyller kriteriene b) og c): de forandrer ordklassen til basen fra verb til adjektiv, og de ser ut til å ha idiosynkratiske unntak, jf. lesbar, *skrivbar, leselig, *skrivelig.

Emnet for denne artikkelen er på hvilken måte disse reglene er avhengige av grammatiske relasjoner og semantiske roller. De semantiske rollene jeg opererer med, går tilbake på Fillmoretradisjonen: agens, objektiv ("theme"), benefaktiv, perseptiv ("experiencer").

1. Adjektiver på -bar dannes av transitive verb, og får som logisk subjekt verbets objekt¹. Jf.

1 brukbar, kjørbær, reproduserbar, følbar, tenkbar, hørbar

Avledningsregelen må altså referere til en grammatisk relasjon, objektet for verbet.

Men objektet kan ikke ha en hvilken som helst semantisk rolle.

Verb som har benefaktivt objekt², har ikke avledninger på -bar:

2 hjelpe, skade, berge, takke, tilhøre, gagne, behage, tjene, kle, passe

Verb som har perseptivt objekt, har heller ikke avledninger på -bar:

3 irritere, skremme, kjede, more, sjokkere, interessere, forundre, bedrøve, forferde, glede, skuffe, underholde, tilfredsstille

Forskjellen mellom de verbene som er base for avledningene i 1, og verbene i 2-3 skulle være klar: de førstnevnte har objektivt objekt, mens de sistnevnte ikke har det.

Dette skyldes neppe tilfeldige hull i leksikon. Generaliseringen er da at det bare er et objektivt objekt som kan bli

¹ Unntak er bl.a. stridbar, holdbar, kostbar, som har verbets subjekt som logisk subjekt. De to første er dessuten dannet av intransitive verb. (Det siste er i følge Norsk riksmålsordbok lånt fra middelnedertysk eller tysk.)

² Når det står at et verb har et visst ledd med en viss rolle, må det i mange tilfelle forstås slik at verbet kan ha et slikt ledd og at dette leddet kan ha en slik rolle.

logisk subjekt for et adjektiv på -bar³.

Regelen må altså formuleres slik at den ikke bare refererer til en grammatisk relasjon, men også til en semantisk rolle.

2. Adjektiver på -lig og -bar har det til felles at de som hovedregel er dannet av transitive verb. Ved første øyekast kan det se ut til at reglene er helt parallelle, f.eks. er leselig og delelig ikke så ulike lesbar og delbar.

Men forskjellen er åpenbar når man trekker inn avledninger som behagelig og kjedelig. For det første er ikke *behagbar, *kjedbar mulige, ettersom behage, kjede ikke har objektivt objekt. For det andre har behagelig, kjedelig ikke objektet, men subjektet for verbet som logisk subjekt for adjektivet. For avledninger på -lig gjelder det altså at "betydningen er aktiv eller passiv", som Næs 1979:400 uttrykker det.

Spørsmålet er da hvilke avledninger som får verbets objekt som logisk subjekt, og hvilke som får verbets subjekt.

Adjektiver på -lig som får verbets objekt som logisk subjekt, er følgende:

a) De som er dannet av verb med agentivt subjekt og objektivt objekt:

4 leselig, delelig, uovervinnelig, ustanselig, forkastelig,
forklarlig

b) De som er dannet av verb med benefaktivt subjekt og objektivt objekt:

5 arvelig

c) De som er dannet av verb med perseptivt subjekt og

³ Det samme gjelder øyensynlig adjektiver på -able i engelsk. (Antydnet i Anderson 1977.)

objektivt objekt:

6 elskelig, foraktelig, likelig, fryktelig, trolig, hørlig,
skjønnelig, mistenkelig, begripelig, tenkelig,

Adjektiver på -lig som får verbets subjekt som logisk subjekt, er følgende:

a) De som er dannet av verb med objektivt subjekt og benefaktivt objekt:

7 behagelig, skadelig, gagnelig, tjenlig, kledelig, passelig

b) De som er dannet av verb med objektivt subjekt som disse:

8 betydelig, kostelig, rommelig

(Dette er en noe problematisk gruppe verb. De tar et objekt med en rolle det er vanskelig å identifisere, i den grad det aktuelle leddet da er objekt.)

c) De som er dannet av verb med objektivt subjekt og perseptivt objekt:

9 kjedelig, forunderlig, bedrøvelig, forferdelig, gledelig,
pinlig, ergerlig, fornøyelig, motbydelig

(Også forderverlig, hånlig kan kanskje inkluderes her.)

Generaliseringen er da at det er verbets objektive argument som blir logisk subjekt for adjektivet, uansett om det er subjekt eller objekt.

Dette må forstås slik at det gjelder et argument som kan være objektivt, det spiller ingen rolle om det i tillegg har muligheten for en annen rolle. F.eks. finnes det verb som kan ha agentive eller objektive subjekter. Jf.

- 10 Per tjener kongen (agentivt)
- 11 Skattereformene tjener våre interesser (objektivt)
- 12 Per gleder sin far ved å spille fiolin (agentivt)
- 13 Skattereformene gleder meg (objektivt)

Men avledningene må forstås slik at det logiske subjektet er objektivt, jf.

- 14 ??Per er tjenlig (når han er hos kongen)
- 15 Skattereformene er tjenlige
- 16 ??Per er gledelig (når han spiller fiolin)
- 17 Skattereformene er gledelige

Et interessant verb i denne sammenhengen er tilgi, som kan opptre med et objektivt objekt eller et benefaktivt objekt eller begge deler. Jf.

- 18 Vi tilgir disse feiltrinnene
- 19 Vi tilgir Per
- 20 Vi tilgir Per disse feiltrinnene

Som ventet kan tilgivelig bare tolkes slik at det logiske subjektet er objektivt, jf.

- 21 Disse feiltrinnene er tilgivelige
- 22 ??Per er tilgivelig

Noen få intransitive verb har avledninger på -lig hvor verbets subjekt er logisk subjekt for adjektivet, jf.

- 23 hendelig, kontinuerlig, smakelig

Det er interessant at disse verbene har objektivt subjekt. Avledningene i 23 faller da inn under generaliseringen over om hva som blir logisk subjekt for adjektivet.

Unntak til denne generaliseringen er adjektiver som disse:

24 påståelig, mottakelig, misunnelig

De er dannet av verb som har objektivt objekt, men har likevel verbets subjekt som logisk subjekt.

3. Regelen for adjektiver på -lig er altså primært avhengig av semantiske roller, ettersom det er verbets objektive argument som blir logisk subjekt for adjektivet, uansett om det er subjekt eller objekt for verbet. Her skiller den seg fra regelen for adjektiver på -bar, som i tillegg er avhengig av den grammatiske relasjonen til det objektive argumentet.

Regelen for adjektiver på -bar representerer den vanlige typen blant avledningsregler. F.eks. er regelen for nominalisering av verb med suffikset -ing avhengig av rollen til subjektet. Verb med benefaktivt subjekt, som eie, ha, få, kan ikke få -ing, og det har ikke noe å si at slike verb har et objekt som ikke er benefaktivt. F.eks. har eie benefaktivt subjekt og objektivt objekt, men det har ingen nominalisering med innholdet "det å bli eid"⁴.

Regelen for adjektiver på -lig er altså en eksepsjonell regel. Den faller helt utenfor mønsteret for leksikalske regler i Wasow 1980 (se del 0), for både major og minor regler skal være avhengige av grammatiske relasjoner.

⁴ En regel som kanskje kan se ut til å være parallell med adjektiver på -lig, er regelen for adjektiviske partisipper. F.eks. har spise objektivt objekt og forsvinne objektivt subjekt, og i en spist/forsvunnet fisk har begge de adjektiviske partisippene objektivt logisk subjekt. Likevel er ikke dette en regel som kan formuleres slik at den utelukkende refererer til verbets objektive argument, for et transitivt verb med objektivt subjekt kan ikke få et adjektivisk partisipp med objektivt logisk subjekt. (en forferdet mann kan ikke bety "en mann som forferder noen", slik som en forferdelig mann.) Regelen er typisk avhengig av grammatiske relasjoner, ettersom et adjektivisk partisipp av et transitivt verb alltid vil ha logisk subjekt med verbets objektrolle.

I lys av dette kan man se det faktum at regelen ikke er produktiv i moderne norsk. Nyord i norsk 1945 - 1975 inneholder bare én "ny" avledning på -lig, uglemmelig, som forøvrig virker noe perifer.

Boka inneholder derimot flere "nye" avledninger på -bar, bl.a.

25 byggbar, bærbar, diggbar, fornybar, gjenvinnbar

Disse avledningene ville være utenkelige med -lig.

LITTERATUR

- Anderson, S.R. 1977 Comments on the paper by Wasow. I P.W. Culicover et al (red): Formal syntax. New York.
- Nyord i norsk 1945 - 1975. Bergen 1982.
- Næs, O. 1979 Norsk grammatikk. Oslo.
- Wasow, T. 1980 Major and minor rules in lexical grammar. I T. Hoekstra et al (red): Lexical grammar. Dordrecht.

Helge Lødrup:

NOMINA AGENTIS I LEKSIKALSK GRAMMATIKK

0. Det har lenge vært klart at visse leksikalske regler må formuleres slik at de refererer til en semantisk rolle. (Se f.eks. Anderson 1977, Wasow 1980.) Men like klart er det at de ulike semantiske rollene ikke står like sentralt i formuleringen av slike regler. Påfallende mange leksikalske regler refererer til en spesiell rolle, nemlig objektiv ("theme"). Et par eksempler: Regelen som avleder kausative verb av intransitive verb, virker bare på verb som tar et subjekt med rollen objektiv, jf. drukne "få til å drukne", *arbeide "få til å arbeide". Regelen som avleder adjektiver på -bar av transitive verb, virker bare på verb som tar et objekt med rollen objektiv, jf. brukbar, *overraskbar. (Se Lødrup 1987a.)

Wasow 1980:294 antyder at objektiv kanskje er den eneste semantiske rollen som leksikalske regler kan referere til¹. Et klart moteksempel representerer regelen for nomina agentis i norsk. Dette er en relativt produktiv leksikalsk

¹ Det er ikke uten videre opplagt hva det vil si at en regel refererer til en rolle. F.eks. kan passiv i norsk formuleres som en leksikalsk regel som refererer til rollen objektiv, men på den måten at den ikke virker på verb med objektivt subjekt. (Se Lødrup 1987b.)

Videre kan man formulere betingelser som gjelder flere regler, og dermed forenkle de enkelte reglene. Et eksempel: Nominalisering med -ing ikke mulig ved verb med benefaktivt subjekt, som eie, ha, få. I Lødrup 1986 har jeg prøvd å vise at det følger av en helt generell betingelse på avledninger, og rollen benefaktiv behøver da ikke nevnes i regelen.

regel som må formuleres slik at den refererer til den semantiske rollen agentiv².

1. Regelen for hvilke verb som kan avledes produktivt til nomina agentis, er enkel: verbet må kunne ta et agentivt subjekt. Mulige nomina agentis er f.eks.

1 fisker, løper, ledsager, raner, grunnlegger, samler

De verbene som etter regelen over ikke kan avledes produktivt til nomina agentis, blir da verb som tar et subjekt uten en semantisk rolle, og verb med benefaktive, objektive eller perseptive subjekter.

a) Verb som tar et subjekt uten en semantisk rolle, kan ikke avledes til nomina agentis. Det gjelder nullverdige verb, jf. 2, og løftingsverb, jf. 3:

2 snø, regne, hagle, lyne, tordne

3 virke, forekomme

b) Verb med benefaktivt subjekt kan ikke avledes til nomina agentis, jf.

4 arve, ha, få, mangle

Et unntak er eier.

c) Verb med objektivt subjekt kan ikke avledes til nomina agentis, jf.

² Derimot gjelder dette øyensynlig ikke regelen for nomina agentis i engelsk. Comrie og Thompson 1985:351 skriver at "the suffix -er derives nouns meaning 'one which "verbs"' from both agentive and non-agentive verbs".

5 falle, vokse, skjelve, leve, glitre, vare, hende, ligne,
tilkomme, bety, koste

Mulige moteksempler er f.eks. glider, bløder, syvsover. Men de er klart ikke-komposisjonelle, og kan derfor ikke regnes som produktivt dannet. (glider og bløder har et innhold som er svært spesialisert i forhold til verbet, det første betyr "glidefly", det andre "person som lider av blødersyken". syvsover er ikke mulig uten førsteleddet, som i dag er meningsløst.)

Heller ikke sammensetninger som overligger, etterkommer er moteksempler. -ligger og -kommer forekommer ikke utenom sammensetninger, og kan derfor ikke regnes som produktivt dannet.

d) Når det gjelder verb med perseptivt subjekt, er forholdene mer komplisert. Mange kan ikke avledes til nomina agentis, jf.

6 spekulere, resonnere, sørge, angre, mistenke, begripe, tro, frykte, oppleve, erfare, savne, like

Likevel finnes det nomina agentis til verb med perseptivt subjekt. Klart ikke-komposisjonelle er gyser, grøsser, "bok eller film som får en til å gyse/grøsse". Mer interessante er avledningene i 7:

7 ynder, forakter, elsker, misunner, beundrer, drømmer, seer, tenker, skjønner, kjenner, grubler, tviler

Her er det ikke uten videre klart hvor grensen for komposisjonelle avledninger går. Flere har et innhold som er svært spesialisert i forhold til de verbene de er dannet av, og bør av den grunn regnes som ikke-komposisjonelle, det gjelder i alle fall drømmer, seer, tenker, skjønner, kjenner, grubler og tviler. (Det er påfallende at denne spesialiseringen er påvirket av avledningstypen. Avledningene får, i

varierende grad, så å si et snev av agentivitet, f.eks. blir det en drømmer gjør, nærmest framstilt som en aktivitet. Dette er enda mer åpenbart i stående morsomheter som synser, mener.)

ynder, forakter, elsker, misunner og beundrer ligger nærmere verbet i innhold, og kan kanskje regnes som komposisjonelle³. Men utenom beundrer forekommer de bare i talemålsfjern stil med sterke restriksjoner på distribusjonen: De kan vanskelig stå i refererende nominalfraser, og i alle fall ynder, forakter og elsker brukes primært med objekt. Jf.

8 *Per traff en forakter

9 *Per er ingen forakter

10 Per er ingen forakter av sigarer

Når man sier at verb med perseptivt subjekt ikke kan avledes produktivt til nomina agentis, blir det altså relativt få og perifere unntak.

2. Selv om nomina agentis dannes av verb som tar et agentivt subjekt, behøver de ikke betegne den som utfører verbalhandlingen. I litteraturen blir det gjerne pekt på at et nomen agentis kan betegne

a) personen som VERBer, som fisker, løper⁴.

b) redskapet man VERBer med, som åpner, skreller.

De som betegner redskaper, blir gjerne skilt ut under

³ Det elsker som er aktuelt her, er det i en elsker av kunst, ikke i Per er Karis elsker, hvor elsker er agentivt.

⁴ Det finnes ikke-komposisjonelle nomina agentis som betegner noe som får en til å VERBe, som gyser, grøsser, og noe som er eller blir VERBet: folder, forlegger, baklader, munnlader.

betegnelsen nomina instrumenti. (Se f.eks. Beito 1970:118, Thorell 1981:103.)

Denne inndelingen er imidlertid ufullstendig på grunn av tilfelle som forsterker, skriver. De betegner gjenstander, men må oppfattes slik at gjenstanden står i et agentivt forhold til verbalhandlingen. Agens er da brukt om en deltaker i verbalhandlingen som "is regarded as using its own energy in carrying out the action" (Cruse 1973). Lilie 1921:45-50, som diskuterer slike tilfelle, skiller dem ut i en egen gruppe, "sakliga nomina agentis". Men ettersom de er agentive, virker det mer rimelig å slå dem sammen med gruppen "person som VERBer". Nomina agentis faller da i to grupper, som betegner henholdsvis "person eller gjenstand som VERBer", og "redskap som man VERBer med".

Som det ofte er påpekt i litteraturen, finnes det en rekke nomina agentis som kan tilhøre begge gruppene, f.eks.

10 beskytter, klipper, starter, lader, koker

Men hvordan er forholdet mellom disse to gruppene? Er nomina agentis og nomina instrumenti to ulike avledningstyper, slik at det finnes to distinkte leksemer beskytter, to klipper osv? Eller er det en avledningstype som deriverer tvetydige leksemer, slik at beskytter og klipper er tvetydige?

At nomina agentis og nomina instrumenti er to ulike avledningstyper, må i utgangspunktet utelukkes. Grunnen til det er at det ikke finnes uttrykksforskjeller mellom dem, og uttrykksforskjeller er en nødvendig forutsetning for å regne dem som distinkte. (Se Lyons 1977.13.4, Dyvik 1980:3.6.)

Avledningstypen må da regnes som tvetydig eller som uspesifisert for forskjellen mellom de to tolkingene. Generelt kan et tegn regnes som entydig når det som det betegner, utgjør en naturlig klasse, dvs "en klasse med et abstraherbart felles-trekk som definerer den unikt" (Dyvik 1980:129). Og det finnes et slikt fellestrekk for en agentiv og en instrumental

tolking: Agentive og instrumentale ledd betegner begge det som forårsaker verbalhandlingen, det som er opphavet til den. (Forskjellen mellom dem er at en agentiv deltaker bruker sin egen energi, mens en instrumental deltaker ikke gjør det.) Agentiv og instrumental er de eneste rollene for ledd som betegner det som forårsaker verbalhandlingen, og den agentive og den instrumentale tolkingen utgjør derfor en naturlig klasse. Nomina agentis er da ikke tvetydig, men uspesifisert for forskjellen mellom de to tolkingene. De har altså ett innhold, som kan formuleres som "opphavet til VERBingen".

LITTERATUR

- Anderson, S.R. 1977 Comments on the paper by Wasow. I P.W. Culicover et al (red): Formal syntax. New York.
- Beito, O.T. 1970 Nynorsk grammatikk. Oslo.
- Comrie, B. og S.A. Thompson 1985 Lexical nominalization. I T. Shopen (red) Language typology and syntactic description. Bind III. Cambridge.
- Cruse, D.A. 1973 Some thoughts on agentivity. Journal of Linguistics 9.
- Dyvik, H.J.J. 1980 Grammatikk og empiri. Bergen.
- Lilie, E. 1921 Studier över nomina agentis i nutida svenska. Göteborg.
- Lyons, J. 1977 Semantics. Cambridge.
- Lødrup, H. 1986 Avledning, subkategorisering og semantiske roller. Norsk lingvistisk tidsskrift 1/2.
- Lødrup, H. 1987a Adjektiver på -bar og -lig i leksikalsk grammatikk. Norskrift (dette heftet)
- Lødrup, H. 1987b Uakkusativhypotesen og norsk syntaks. Norskrift (dette heftet)
- Thorell, O. 1981 Svensk ordbildningslära. Stockholm.
- Wasow, T. 1980 Major and minor rules in lexical grammar. I T. Hoekstra et al (red): Lexical grammar. Dordrecht.